

TANULMÁNYOK

Szőke Béla Miklós

A KORAI KÖZÉPKOR HAGYATÉKA A DUNÁNTÚLON*

Előzmények – római kontinuitás, korai kereszténység, népvándorlás kora

A kora középkor kutatóit régóta foglalkoztatja, hogy milyen módon, mértékben és tartalommal maradt fenn a római kultúra és lakosság Pannóniában, illetőleg hogy mely középkori kulturális, esetleg etnikai elem eredeztethető Pannónia római időszakából.¹ Bár közvetlen népi, települési kontinuitás ma sem mutatható ki², a római lakosság népvándorlás kori sorsát illetően mégis árnyaltabb képet rajzolhatunk.

Mai tudásunk szerint Pannonia a 4. század utolsó évtizedeiben és az 5. század elején még sikerrel ellenállt a fokozódó barbár nyomásnak. Biztos kézzel tartott, jól szervezett a közigazgatás, 375–380-ban még egy utolsó nagy lendülettel nagyarányú építkezésekbe is kezdtek, belső erődítéseket létesítettek vagy már meglévőket korszerűsítettek, egyes limes-táborokat is átépítettek,³ s a civil lakosság is építkezik, mi több, nem ritkán az addigal nagyobb luxussal (üveg- és aranyalátétes mozaikkal díszített padló, színes falfestés) látja el lakóépületeit.⁴ Csak ezt követően enyészett el, mint a birodalom egész határterületén, Galliától Moesiáig, a római államiság. De ahogy ennek a megszűnése nem vonta maga után automatikusan és minden területen a lakosság eltűnését, úgy fordítva is igaz: a lakosság továbbélése nem szükségszerűen járt együtt a római államszervezet és közigazgatás fennmaradásával.

Már a 4. század folyamán új szervezeti formák kezdtek kialakulni, amelyek a későbbi századokban mind meghatározóbbá váltak. A kereszténység térhódításával ugyanis a lakosság mindinkább vallási közösségeibe tömörült. Az 5. században ezek vezetői vették át a volt tartományok igazgatását, nekik köszönhetően maradt továbbra is szervezett keretek között a maradvány *romani*-népesség.

Ám, hogy ez a keresztény római lakosság hol, meddig és milyen mértékben élt tovább, annak megválaszolását máig hátráltatja az a hagyományos történelemszemlélet, amelyik Pannonia 5–6. századi történetét elsősorban még mindig a kora népvándorlaskor barbár törzsei, a *gentes* (hunok, gótok, gepidák, langobardok stb.) történeteként fogja fel. Kevés figyelmet fordít arra, hogy az 5. század első évtizedeinek nagy menekülési hulláma ellenére⁵ a provinciában maradtak lélekszáma még mindig számottevő. Ezt igazolják az 5. század második feléből és a 6. századból származó híradás-

ok is, amelyek az ekkor elmenekülőkről, *fugientes*ről tudósítanak.⁶ Míg ugyanis a korai népvándorlás különböző germán törzsei csak néhány évtizedre települtek meg Pannoniában – s akkor sem összefüggő települési tömböt alkotva –, majd továbbköltöztek, a városok és belső erődök falainak védelmébe húzódott *romani*-népesség – főleg a Nyugat-Dunántúlon és a Dráva-Száva közén – nagyobb települési körzetekben változatlanul tovább élt. Változást csak a langobardok 568. évi Itáliába költözése és az avarok betelepődése hozott, ám a Nyugat-Dunántúl a korai avar korban egy darabig még mindig meg tudta őrizni integritását.⁷ Legtovább a sirmiumi keresztény közösség tartott ki, amely csak a 7. század elején, az avarok végleges letelepedése miatt költözött Salonába. A pusztuló Pannónia utolsó, tragikus jajkiáltását Sirmiumban karcolta görögül valaki egy téglára: „Krisztus, mi Urunk, segíts a városon, taszítsd ki az avarokat, tartsd meg a rómaiak országát és e sorok íróját, Ámen”.⁸

A történeti kérdések elégtelen megválaszolása mellett az érem másik oldalához tartozik, hogy régészetileg sem eléggé tisztázott, vajon ez a továbbélő *romani*-népesség meddig és mennyire tudta megőrizni saját római kultúráját, anyagi műveltségének római jellegét. Bár köztudott, hogy a leletanyag kronológiája nem követi a politikai-szervezeti periodizációt, a fentebb jelzett kutatástörténeti okok miatt Pannoniában szinte napjainkig alig kelteznek 375–400 utánra valamiféle római jellegű régészeti leletanyagot. Objektív oka is van ennek: a kereszténység terjedése a 4. század folyamán a műveltség megjelenési formáit is erőteljesen átalakította, a temetkezések „elszegényedtek”, bizonyos leletcsoportok eltűntek (kőplasztika, bronzedények, terra sigillata), mások előtérbe kerültek (üveg, bizonyos új kerámiaformák ill. -technikák [sötétzöld-barna máz, besimítás, pecsétlés]);⁹ a pénzforgalom erőteljes hanyatlása, majd megszűnése pedig az abszolút keltezés elé gördít az 5. századtól kezdve mind jelentősebb akadályokat.

A keresztény közösségek kultuszhelyei, a templomok és berendezésük, a korai keresztény liturgia tárgyai adják talán a legbiztosabb támpontokat ahhoz, hogy az 5–6. század *romani*-népesség keresztény közösségeinek pannóniai jelenlétét kimutassuk.¹⁰ Ezek száma nem túl nagy, s még közülük is többnek a keltezése vagy keresztény jellege kérdéses. Teljes a bizonytalanság maguknak a kultuszhelyeknek a megítélésében is, mivel ezek feltételezett pannóniai maradványaiban többnyire hiányzik az exedra, az oltár és az oltárkoralát, ami az épület templomjellegét kétségtelenné tenné, ráadásul biztos alaprajzi típus sincs.¹¹ Keresztény emlékként értelmezik pl. azokat az 5–6. századból származó épületszobrászati emlékeket, amelyek Székesfehérvárról (eredetileg valószínűleg Gorsiumból – mészkőből faragott cancellus-pillér, előlapján staurogramm, életfa- és állatábrázolás, hátlapján rozetták) és Felsődörgicséről (cancellus-pillértörődék kazettákba rendezett állatábrázolással)¹², Savariából (fehér márvány kosfej-díszes oszlopfő és aranyalapú mozaikkockák) és a Győr melletti

Tápról (párkánydísz) ismertek. Reliquia-oltárlapként ugyancsak keresztény emléket látnak egyes kutatók a Kelet-Pannónia, Valeria tartomány területén több helyről (Aquincum [Budapest-Óbuda], Intercisa [Dunaújváros], Gorsium [Tác], Brigetio [Ószőny]) is előkerült – egyik hosszanti oldalán félkörívben kimetszett, díszesen faragott élű – kőlapokban.¹³ Végül valószínűleg keresztény templom berendezéséhez tartoztak a hasonló korú bronz lámpák Savariából és a Zalaegerszeg melletti Kaszaházáról, s az a kereszt, ami egy bronz lámpafüggesztő részét alkotta Brigetio-ban.¹⁴ Ezeknek az emlékeknek a kulturális kapcsolatai különösen Dalmácia és Észak-Itália, Ravenna felé igen erőteljesek – feltehetően az innen származó első térítőket miatti hagyományon túl¹⁵ azért is, mert a ravennai keleti gót királyság ebben az időben szervezetileg a Dráván túl messze északra is kiterjeszkedett.¹⁶

Jelentősége miatt külön fejezetet érdemel a *Keszthely-fenékpusztai ún. II. bazilika*. Az eredetileg profán célú, fűthető (16,25×16,25 m-es) épület az erőd falain belül állt. Az erőd építési idejét Sági Károly még a 4. század második negyedére helyezte, újabban 375–380 táján épültek tételezik fel.¹⁷ Sági szerint a profán célú épületet a 4. század végén alakították át egyapszisos, *porticusszal* és *narthexszel* rendelkező, faoszlopos templommá, majd az 5. század közepi nagy pusztulás után 5–5 kőpilléren nyugvó háromhajós, 27×17 m-es háromapszisos bazilikává.¹⁸ Ám a templom alaprajza jellegében erőteljesen eltér a 4–5. századi dunavidéki keresztény kultuszépületektől¹⁹ és ókeresztény temetőkápolnáktól, ezért eléggé valószínűtlen, hogy a bazilika már a 4. században megépült volna.²⁰ Alaprajzi sajátosságai alapján legkorábban a vele rokon isztriai és raetiai templomokkal egyidőben, a 6–7. században készülhetett.²¹ Ekkor kezdett el a bazilika közelében, a *horreum* előtt, egy szerény méretű fatemplom (?) körül²² egy előkelő nemesi család, az erőd fal mentén kívül pedig az ennek szolgálatára álló (?) szegényebb népesség temetkezni.²³ A temető kiterjedése és a bazilika mérete alapján Keszthely-Fenékpusztán jelentős számú, késő antik műveltségű, keresztény közösség élhetett itt az avarok megtelepedése után is egy ideig. A Karoling-korban azonban a bazilikát már nem használták, az erre az időszakra keltezett déli oldalkápolna és az északi támpillérsor az újabb kutatások szerint még a 7. század elején (630 előtt) készülhetett.²⁴ A 9. század közepe táján nyitott temető sem a bazilika körül, hanem a déli erődkaputól kivezető út két oldalán terült el.²⁵

Ennek a helyben maradt keresztény *romani* népességnek (is) jelentős szerepe lehetett abban, hogy a korai avar korban a Dunántúl bizonyos területein (Keszthely és Pécs szűk körzetében) egy sajátos késő antik jellegű művelődés alakuljon ki, amit a kutatás az első jelentős lelőhely után *Keszthely-kultúrának* nevezett el.²⁶ E kultúra jellemző ékszerei a késő antik előképekből levezethető kosaras függők, karperecek, ún. stílustűk és a korong alakú dobozfibulák, melyek képmezői a kelet-római birodalom kedvelt motívumait, pávát, galambpárt ábrázolják, továbbá a keresztet őrző angyalt, Lázár feltámadását, a

menybe emelkedő Szentlelket stb. A motívumok egyértelmű szellemi tartalma ellenére sem csak keresztények visel(het)ték őket; maguk az ékszerformák is ekkor jönnek divatba, válnak kedvelt viseleti elemmé.²⁷

568 húsvét hétfőjén, az avarokkal kötött szerződés értelmében a Dunán túl addigi barbár urai, a langobardok – thüring, szász, alemann, gepida stb. szövetségeseikkel és a maradvány római lakosság végképp reményvesztett részével együtt – Alboin király vezetésével Észak-Itáliába költöztek.²⁸ Ezzel az aktussal befejezett tényé vált a Kárpát-medence avar uralom alá kerülése. Az újonnan betelepültek meghatározó részét alkotta az a sokszínű, soknyelvű keleti nomád népesség, amelyik – a már magában is legalább két népből összetett uralkodó törzsszel együtt a Kárpát-medencébe költözött törzseken, törzstörédekeken (kuturgur, uturgur, zabander, kotzager, bolgár stb.) kívül – magával sodorta az éppen az avaroknak köszönhetően lassan három nagy nyelvi tömbre szétbomló szlávok tömegét is. Ez a nyelvi, kulturális sokszínűség a *korai időszakban* az anyagi műveltségben is tükröződött, az avar kaganátus népeinek viseletét, díszítő művészetét a *keleti nomád* és – a hamvasztásos temetkezési rítusa miatt alig ismert – *szláv* hagyaték mellett továbbra is a helyben maradt *késő antik* és *germán* lakosság és a közvetlen déli szomszédságba került *kelet-római (bizánci)* birodalom kulturális öröksége határozta meg.²⁹ Arról azonban, hogy milyen lehetett a korszak monumentális művészete, melynek védművei, köz- és magánépületei – voltak-e egyáltalán ilyenek –, egyelőre semmit sem tudunk. Ennek részben az is oka lehet, hogy e vonatkozásban az uralkodó réteg nomád, keleti hagyományai a meghatározók. E réteg számára pedig valószínűleg idegen volt és maradt új hazája késő antik tradíciójú építészeti kultúrája:³⁰ építkezéseinél a kő és tégl helyett elsősorban a romlékonyabb fát, vályogtéglat részesíthette előnyben. Mivel pedig ezek felszíni nyom nélkül pusztultak el, ezért egyelőre régészetileg felderíthetetlen, hol is volt(ak) a kagán székhelye(i), milyen vallási és világi célú épületek álltak benne.

A 7. század első harmadában elszenvedett katonai vereségek, az európai hatalmi-politikai viszonyok átrendeződése (a Meroving-birodalom keleti terjeszkedése, Samo szláv, Kuvrát onogur-bolgár „birodalma”, majd a kazárok terjeszkedése a Kárpátoktól keletre) belpolitikai válsággal (kuturgur lázadás) és az avar kaganátus területi és hatalmi befolyásának csökkenésével járt. A kaganátus népei számára azonban ekkor érkezett el a Kárpátok koszorúján belüli végleges berendezkedés, otthonteremtés ideje, ami hamarosan kulturálisan is tükröződött. A nyitott, külső hatásokra továbbra is érzékeny kulturális sokszínűségből egyre inkább önálló formanyelv kezdett kialakulni, ami az ún. *közép avar kor* díszítő művészetében, viseleti tárgyain tükröződött (ld. préselt lemezes övgarnitúrák, új típusú lemez-és üvegyöngycsüngős fülkarikák, mellboglárok, gyöngysorok stb.).

Ma még jórészt ismeretlen külső és belső motivációk hatására³¹ a 7. század végére, 8. század elejére új, a Nyugattól elzárkózó, magába forduló

tendenciák erősödtek fel a kaganátusban – ami a nyugati határ mentén egy széles, lakatlan gyepűsávban materiálisan is „megfoghatóvá” vált, s újabb átalakulással járt a művészetben is: ekkor jött létre a keleti ízlést és hagyományvilágot az antikkal sajátosan ötvöző, az egész kaganátusra egyöntetűen kiterjedő, ún. *késő avar kori* díszítő művészet.³² Ennek fő jellemzői az ún. *griffes-indás* díszű, öntött bronzveretekkel felszerelt dísz-övek, lószerszámok – a nők viseletében pedig új elemként ekkor jelentek meg a gúla alakú üvegyöngycsüngős, ovális fülkarikák, a fekete dinnyemag alakú és az apró sárga kásagyöngyök, a rombusz átmetszetű huzalkarperecek, stb. Ennek – az elmúlt évtizedek ásatásai révén hatalmasra duzzadt – művészeti hagyatéknek részletes művészeti elemzése azonban mindmáig hiányzik, művészeti és műhelykapcsolatai feltáratlanok,³³ s lényegében ugyanez mondható el (több monografikus méretű feldolgozás ellenére is) a korszak (ipar)művészeti csúcsteljesítményéről, a *nagyszentmiklósi kincsről*, egy kagáni szintű arany asztali készletről is.³⁴

Az avarok több évszázados uralma lassan, de biztosan felörölte a helyi népesség késő antik–keresztény (germán) tradícióit. Régészetileg bizonyítható, hogy a 7. század végére az utolsó keresztény közösségek is felbomlottak, a kulturális kontinuitás utolsó bástyái, az összetartozást és az életben maradást biztosító központok, a templomok sem működtek tovább, s a hajdani városok, erődített telepek falai mögé sem húzódtak már *romani* lakosok. A vidék romanizált (falusi) népességének egy része azonban, ha kellett, akár az avar kultúra formai jegyeit, annak viseletét is magára öltötte, hogy továbbra is ősei lakhelyén maradhasson.³⁵ Könnyen belátható, hogy amikor a 8. század végi avar-frank háborúk következtében a kaganátus mint hatalmi-politikai formáció megszűnt létezni, népére, mely addigra legalább kulturális megjelenésében végre egységesült, hasonló életkilátások vártak.

Az avarok kipusztulásának, népi, kulturális megsemmisülésének téves történeti (pre)koncepciójához³⁶ kötődő régészeti kronológia miatt azonban máig nem sikerült kellő módszertani alapossággal és következetességgel kiválasztani azt a régészeti emlékanyagot, ami a Nagy Károly-hadjárat utáni időszakot jellemzi, s bemutatni azt a folyamatot, amelynek során a kései avar kaganátus kultúrája átalakult–megszűnt.³⁷

A Karoling-kor művészeti hagyatéka

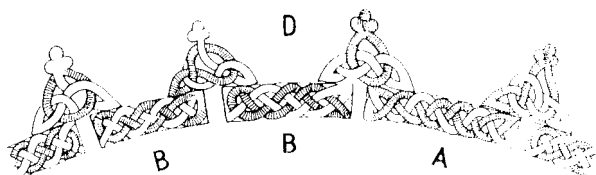
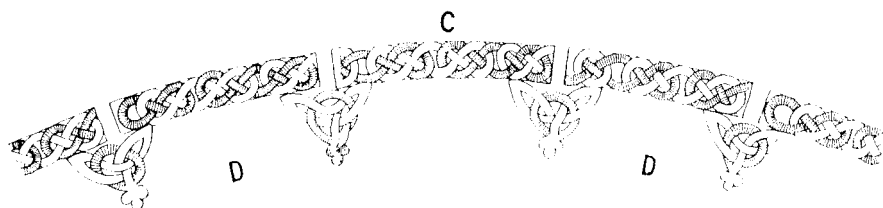
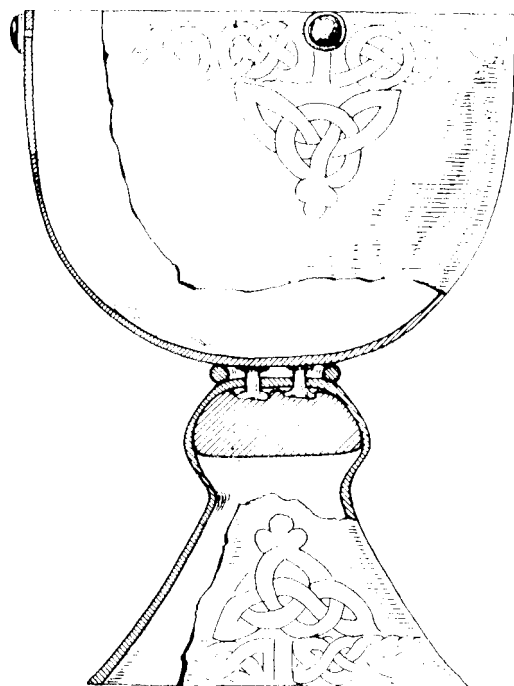
A megállíthatatlanul terjeszkedő Karoling birodalom néhány évtized alatt (791–811/828) – inkább a diplomácia, mint a fegyverek erejével – megszüntette és részekre szabdalta a Kárpát-medencét közel két és fél évszázadig egységbe foglaló avar kaganátust. Helyén új kulturális és hatalmi egységek, a mai nemzetállamok csírái fogantak meg, a volt római provincia, Pannonia pedig közvetlenül a birodalom szervezetébe épült be mint

annak legkeletibb tartománya (*plaga orientalis, Oriens, provincia Pannonia[e]*).³⁸ Az új tartomány keresztény hitre térítésének módját és a térítő püspökségek körzeteit már 796-ban, a Dunánál tartott püspöki konferencián³⁹ meghatározták. Eszerint a Drávától délre Aquileja, attól északra a Rábáig Salzburg, majd tovább északra Passau püspökségeinek misszionáriusai tevékenykedhettek. A 9. század első felének térítési eredményeiről, a Karoling közigazgatás berendezkedéséről, a világi és egyházi birtokrendszer kiépüléséről az új provincia területén eléggé hézagosak az ismereteink, kiterjedt területekről semmiféle információval nem rendelkezünk. Szerencsére a keleti frank birodalom dunavidéki határprovinciájának egyik grófságáról – mivelhogy ott újabban bizonyos „Methódus bölcsnek az új tanítása”⁴⁰ ütötte fel a fejét –, mégis részletesebb ismereteket szerezhettünk. Amikor II. Hadrianus pápa Methódot Sirmium (= Pannonia) püspökévé nevezte ki, az érdekeikben mélyen megsértett salzburgi szerzetesek 870-ben Német Lajos császárnál tiltakoztak és tájékoztatására egy „fehér könyvet” állítottak össze (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum* = „A bajorok és karantánok megtéréséről” – alább: *Conversio*).⁴¹ Ebben nemcsak térítő tevékenységük addigi eredményeit foglalták össze, de jelenlétük messzi múltra visszanyúló előzményeit is ismertették. A jelentős részben Pannonia népességének keresztény hitre térítése történetével foglalkozó írásmű különösen bőségesen számol be az Alsó-Pannóniában elért eredményekről, Salzburg misszionálásának „sikertörténetéről”. A kezdetekről azonban csak vázlatosan szól, bő teret hagyva a képzeletnek.

A korai keresztény térítés időszaka – Cundpald-kehely

A kezdeti időszak kiemelkedő tárgyi emlékeként tartja számon a tudomány azt a kis aranyozott vörösréz kelyhet, amit 1879-ben Petőháza és Fertőendréd között, az Ikva patakánál, az ekkor alapított cukorgyár építéskor találtak. A későbbi leírások és visszaemlékezések alapján valószínűsíthető, hogy egy sírt megbolygatva bukkantak rá.⁴² A kehely Paur Iván gyűjteményébe került, aki már 1884-ben, a magyar történeti ötvösműkiállításon a tudományos világ elé tárta, majd hamarosan (1885) a soproni városi múzeumnak adományozta azt, ahol ma is őrzik (1. ábra).

A mindössze 11,8 cm magas kelyhet két 0,2 cm vastag rézlemezről nyújtották. Az egyikből a szokatlanul nagy *cuppat* (M: 6,1 cm, átm: 8,8–9,1 cm), a másikkól a *nodust* és a tölcésesen kiszélesedő *pest* egyben kalapálták ki (M: 5,5 cm, átm: 7,0–7,3 cm); a két külön darabot négy szegeccsel erősítették egymáshoz, aminek helyét bronzból öntött gyöngykoszorúval takarták el, majd az elkészült kelyhet tūzaranyozással vonták be. Még a kehely összeállítása előtt szalagfonatdíszítést kapott a *cuppa* és a *pes*, amit előbb vékonyan előrajzolt, majd utána gravírozott a mester, aki nevét is a *nodus*ba véste: + CUNDPALD FECIT. Később, már a használat idején,

† CUNDPALDFECIT

1. Petőháza – Cundpald kehely, szerkezeti rajz, díszítőrendszer, felirat (Bóna 1966 alapján)

a *cuppa* pereméhez kis szegeccsel három – a lenyomatok alapján valószínűleg kerek (átm: 0,6 cm) – drágakő(?)-foglatot erősítettek.

A kelyhet már Bella Lajos⁴³ a kremsmünsteri kolostorban őrzött Tassilo-kehellyel hozta összefüggésbe, s ennek, no meg a nodusba vésett „német” névnek az alapján salzburgi vagy passai munkának vélte, feltételezve, hogy a kehely az avar uralom idején egy térítő révén jutott el Nyugat-Magyarországra. Bella véleményét Hampel József⁴⁴ újabb párhuzamokkal (így a *werdeni* Liudger-kehelyre utalással) erősítette meg, és először irányította a figyelmet a szalagfonat-díszítésre, utalva annak Meroving-kori párhuzamaira, míg Foerk Ernő⁴⁵ a kalocsai székesegyház sírjaiban talált hasonló méretű ezüst és réz kelyhek alapján először hangsúlyozta ki a petőházi lelet „sírkehely” jellegét. A tudományos kutatás ezzel nagyjából le is zárta a Cundpald-kehely problematikáját, a külföldi szakirodalom pedig csak a Tassilo-kehely kapcsán tett róla említést.⁴⁶

A korai Karoling időszak e kiemelkedő hazai leletének igazi jelentőségét először Bóna István ismerte fel, aki az 1959-ben elvégzett, új részleteket is feltáró restaurálást kihasználva monográfia méretű tanulmányban elemezte a kelyhet.⁴⁷ Először hívta fel a figyelmet arra, hogy a valószínűleg közös előképre visszavezethető formai hasonlóság ellenére a Cundpald-kehely alapvetően eltér a Tassilo-kehelytől. Míg az részben vagy egészben öntött,⁴⁸ a Cundpald-kehely rézlemezről kalapált, csak a mindkettő nodusánál alkalmazott gyöngykoszorút öntötték azonos módon. Méretben és funkcióban is döntő a különbség köztük: a Tassilo-kehely nagysága alapján (M. ca. 27 cm) ún. adománykehely (*calix ministerialis, calix maior*) – hasonló funkciójú a Karoling-korban mindössze még egy ismert, az Ursus-kehely (Lamon/Feltre), ám az kivételében jelentősen eltér a Tassilo-kehelytől⁴⁹ – míg a jóval kisebb Cundpald-kehely (M. ca. 12 cm) ún. misekehely (*calix quotidianus, calix minor*), mint az ismert korabeli kelyhek többsége.⁵⁰

A restaurálás során egyértelművé vált a petőházi kelyhet készítő mester nevének korábban másként is feloldott (*Scindpald, Gundpald*) olvasata: CUNDPALD; a név egyértelműen bajor eredetű, s szabályos 8. századi hangalakot mutat.⁵¹ A felirat betűtípusát Bóna jellegzetes angolszász majuskulának tartotta, amit szerinte német nyelvterületen ekkor csak egy helyen használhattak, Bajorországban. Ezzel a véleménnyel szemben Bernard Bischoff, a kora középkori írástípusok legkiválóbb szakértője szerint ez az írásmód nem angolszász jellegű, hanem ahhoz a Karoling-kor előtti, 6–7. századi kontinentális írástípushoz tartozik, amit a frank birodalomban egészen a Rajna-vidékig és ÉK-Franciaország területéig általánosan ismertek és gyakoroltak. A 8. századtól azonban gyorsan elenyészik, mivel az angolszász-Karoling stílusújítás ideáljának nem felelt már meg. Mivel nem valószínű, hogy esetünkben a 8. század végének spontán újításáról van szó, ezért olyan frank tradíciónak tartja, aminek egyelőre nem ismertek a köztes tagjai.⁵²

Ugyancsak eltérő nézetet képvisel Bóna István és Joachim Werner a kehely díszítését, készülésének helyét és idejét illetően, bár Bóna alapvetően megállapította, hogy a Tassilo- és a Cundpald-kehely díszítésében is döntően eltérő, lényegében ma is helytálló. Bóna, aki elsőként elemezte mélyrehatóbban a Cundpald-kehely fonatdíszítését, úgy vélte, hogy az valójában még a Merowing-kor formanyelvének megfelelő tiszta szalagfonat, annak egyik utolsó, 8. század közepi megfogalmazásában, míg a Tassilo-kehely már a „kontinentális megfogalmazású insuláris stílus”,⁵³ egy sajátos növényi és szalagállat-ornamentika egyik első példája, sőt vezérlelete.⁵⁴ Mivel a Tassilo-kehely legvalószínűbben 777-ben, a kremsmünsteri kolostor alapítására III. Tassilo és felesége kegyúri ajándékként készült,⁵⁵ a Cundpald-kehely azonban stílusjegyei alapján korábbi, ezért Bóna szerint azt ötvöse 760–780 között valahol a salzburgi püspökség területén készíthette.⁵⁶ Werner azonban a Cundpald-kehely szalagfonatát nem a tiszta Merowing, hanem több vonásában is már a „kontinentális megfogalmazású insuláris stílus”-hoz köti. Ilyen elem pl. az az egyszerű szőlőmotívum, ami a háromszög-alakban lecsüngő fonatdízst végét zárja le, s amihez Bóna nem talált analógiát, ezért a Cundpald-kehely egyedi jellegzetességének vélte. Ám ez Werner szerint nemcsak egy sor, már Haseloff által is idézett emléken található meg, de megvan a Kremsmünsterben készült egyik legszébb kézirat, a Codex Millenarius Q iniciáléján is, s mint az égi „Paradicsom” növénye, felbukkanása egy misebornak szolgáló kelyhen világos és mély értelmű utalás a kehely rendeltetésére.⁵⁷ De ilyen új elem szerinte a szalagfonat négyszögletes mezőkbe rendezése is, ami a könyvillusztrációk jellegzetessége, miként a Codex Millenaris és a Mondsee-ben készült, ma Montpellierben őrzött psalterium hasonló formái mutatják.⁵⁸ Ezek a kéziratok a 780 körüli évekből származnak, ezért Werner a készítés idejét Bónával ellentétben a 780–800 közötti időre helyezi, és a készülés helyét Mondsee vagy Kremsmünster kolostoraiban jelöli meg.⁵⁹ Tartózkodóbb álláspontot képvisel Volker Bierbrauer,⁶⁰ aki szerint az insularis hatás (eltekintve a szőlőfürt-motívumtól) nem mutatható ki, s hangsúlyozottan utal a felirat Karoling-előtti, nyugati frank jellegére. Ezért kizártnak tartja, hogy a neve alapján bajor Cundpald az insuláris művészet egyik központjának számító Salzburgban tevékenykedett volna, s a kehely készítési helyének Mondsee ill. Kremsmünster mellett ugyanolyan jól el tudja képzelni a többi bajor kolostort (Freising, Benediktbreuen, Regensburg, Tegernsee) is.

Eléggé elutasító a német kutatás Bóna történeti következtetéseivel szemben is.⁶¹ Bóna szerint ez az aranyozott, drágakő-berakásos kehely⁶² csakis egy előkelőbb egyházi személy birtokában lehetett, aki az avarfrank háborúk alatt/után térített az avarok között, valószínű tehát, hogy egy térítő püspöknek a sírját bolygatták meg. A püspököt meg is nevezi, szerinte a *Conversio*-ból ismert Theodericus-szal azonos. Működésének központja az az „*inter Sabariam et Carnuntum*” (Szombathely és Petronell

között) fekvő terület lehetett, amit 805-ben Nagy Károly jelölt ki a tőle a szlávok zaklatásai miatt új területet kérő Theodor capcan és avarjai részére, s ahol Bóna szerint utóbb Ábrahám kagán új kagáni székhelyét felépítette.⁶³ Ennek közelében, Petőházán kellett legyen Theodericus püspök térítő központja is.⁶⁴

Bóna végkövetkeztetése szerint tehát a kehely megtalálásakor Theodor térítő püspök sírját bolygatták meg.⁶⁵ Ám ha így történt, akkor a püspök maradványainak – a kor szokásának megfelelően – valószínűleg gondosan megépített sírkamrában, s feltétlenül egy templom szentélye környékén, az oltár közelében, vagy az apszishoz csatlakozó kriptában, esetleg a bejárat közelében kellett volna fekélnie,⁶⁶ maga a püspöki templom pedig – márcsak presztízs okokból is – kőből, téglából kellett épüdjön, nem pedig (mint Bóna valószínűsíti) fából.⁶⁷ Éppen Nagy Károly korában, a Karoling reneszánsz idejében vált általános gyakorlattá mind a birodalomban, mind az újonnan meghódított provinciák földjén, hogy a templomokat, különösen a püspöki székhelyeken, kőből építik, méreteik pedig jelentősek: nem ritka az 50–100 m hosszú templom.⁶⁸ Ez pedig nemcsak a püspök sírját fogadta be, de köréje kellett temetkezzen a püspöki (kagáni?) székhely jelentős számú szolgáló népessége is, azaz itt egy kiterjedt, többrétegű temető kellett létesülnön.⁶⁹ Ezzel szemben sem templomépületnek, sem többrétegű temetőnek, sem az ugyanitt feltételezett kagáni székhely épületeinek nem sikerült a cukorgyári építkezések során nyomára bukkanni. Holott – miként maga Bóna sorolja fel –, a terület az őskortól kezdve folyamatosan lakott hely, régészetileg jól adalt, számos lelet ismert a lelőhelyről és közvetlen környékéről.

Korszakunkra csak egyetlen, ám annál elgondolkoztatóbb adat vonatkozik: a Cundpald-kehely előkerülési helyének közvetlen közelében ugyanis éppenséggel nem többrétegű, templom körüli temetkezések, hanem pogány rítusú, késő avar kori sírokra bukkantak!⁷⁰ Sokkal valószínűbb tehát, hogy a Cundpald-kehely nem Theodor püspök sírjának volt a melléklete, hanem a 791-ben az avar kaganátusra támadó Nagy Károly seregét kísérő, azt nyugtalanító avar sereg egyik vitézének a – a szó szoros értelmében is vett – „tárgyi emléke”.⁷¹

Pribina és Kocel grófsága – Mosaburg / Zalavár

A *Conversio* leírása és az éppen fél évszázada folyó ásatások révén eléggé részletes képet nyerhetünk a keleti frank birodalom legkeletibb határgrófsága központjának, *Mosaburg civitas*-nak az életéről. A települést „egy bizonyos Pribina (Priwina)” alapította, akit Nyitráról a 830-as évek elején Mojmír morva fejedelem űzött el.⁷² Pribina a birodalom keleti határtartományába, Oriensbe menekült. Ennek vezetője Ratbod prefectus rögtön bemutatatta őt királyának, Német Lajosnak, akinek parancsára az addig pogány Pribinát *Treisma* (ma: Traismauer, Alsó-Ausztria) Szt. Márton temp-

lomában „a hitbe beavatva” megkeresztelték, majd a király Ratbod gondjaira bízta a herceget. Pribina, aki feleségét már korábban a keleti végek új arisztokráciájának egyik nagyhatalmú családjából, a Wilhelmek nemzetségéből vette, gyorsan beilleszkedett Oriens tartomány korai feudális nemességébe, annak minden rossz tulajdonságát is elsajátítva. Nem csoda hát, hogy hamarosan összekülönbözött közvetlen hűbérurával, Ratboddal, amiért övéivel együtt menekülnie kellett. Előbb a *Sirmium* (Száva-szentdemeter) környéki bolgárokhoz, majd onnan tovább *Sisciába* (Sziszek), Rati-mar herceghez, végül annak Ratbod általi leverése után a krajnai grófhhoz, Salachohoz menekül, akinek ezután sikerült Pribinát újra összebékíteni Ratboddal. Olyannyira, hogy most már Ratbod és Salacho azok, akik 840 táján uruk, Német Lajos figyelmébe ajánlják Pribinát, adjon számára hűbérbirtokot. Pribina Alsó-Pannónia egy részét a Zala folyónál előbb hűbérbe, majd 847-ben már teljes tulajdonába kapta meg. Székhelyét, birtoka központját Zalavár-Várszigeten (*Mosaburg-Mosapurc, urbs paludarum*) építette fel, ahol a *Conversio* szerint „egy erődítést (*munimen*) kezdett építeni s mindenünnen maga köré kezdte gyűjteni a népeket.”⁷³

1) *civitas Priwinae – Pribina vára*

Mosaburg Karoling-kori erődítésének első maradványait Fehér Géza tárta fel az 1950-es évek elején. Ezek alapján a szigetet egyszerű, sövényfonatos falak közé töltött földsánc vette körül, melyet egy helyen egy Levy Hradec típusú kapu szakított meg.⁷⁴ Később Cs. Sós Ágnes ásatai révén annyiban módosult ez a kép, hogy kiderült, a sziget északnyugati részét négy-szögletesre bárdolt, kocsánytalan tölgyfa gerendákból épített palánkfalal külön is körülvették. Ez a palánkfal, ami helyenként külső, másutt belső körjárával tagolt, a sziget északi szélétől annak közepéig jól követhető volt,⁷⁵ majd érthetetlen módon megszűnt, nem folytatódott a sziget széléig. A jelenség magyarázatát a legutóbbi évek ásatai adták meg. A nagyjából L-alakú sziget dél felé lenyúló szárát ugyanis egy Ny-K irányban futó, mintegy 11–12 m széles, 2,5 mély sáncárokkaal átvágták. Ennek földjéből a déli oldalon földsáncot emeltek, ezzel választva le a sziget déli felét, a későbbi végvár területét,⁷⁶ míg az árok északi oldalánál egymástól szabályos távolságokban nagyméretű oszlopokat ástak le. Utóbbiak alkották a vázát egy olyan palánkfalnak, amit egymásra fektetett deszkákból és/vagy gerendákból építettek, s amely az É-D futású szakasz folytatásaként Ny-K irányban zárta körül a sziget ÉNy-i harmadát.

A sziget belsejét tehát különböző erődítési technikák alkalmazásával nagyjából három egyenlő részre osztották. Déli harmadát egy monumentális erődítés hatását keltő, ám viszonylag könnyen bevehető földsánc védte, amelyben talán maga Pribina és fia Kocel lakott háznépével együtt. Ez a rész azonos lehet a *Conversio* említette *munimennel*. Ettől északra, a

sáncárok túloldalán, egy palánkfal kerítette udvarházban (kolostorban?) egyházi személyek, papok, szerzetesek élhettek Pribina udvari papja (*presbyter*, majd *archiprestyber*) vezetése alatt, s itt található szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is.⁷⁷ Végül mindkettőtől keletre kerülhetett el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár.⁷⁸

Civitas Priwinae, Mosapurc, castrum Chezilonis néven említi a *Conversio* szerzője Pribina és Kocel központi települését. A *civitas* (*castrum*, *-purc* [=burg]) megjelölés alapján – hasonlóan a Karoling birodalom többi, *civitas*nak nevezett városához⁷⁹ – talán ez a település (–együttes?) is megfelelt a korabeli város kritériumainak. De hogy milyen mértékben felelt meg ennek és milyen volt e „város” jellege, azt a viszonylag kis területen megismert településrészek alapján ma még nehéz meghatározni. Tény azonban hogy falusias, félig földbemélyített putriházakat, szabadba épített kemencékkel, tárolóvermekkel stb. csak a Vársziget vonzáskörzetébe tartozó szigeteken (Zalavár-Kövecses, -Rezes, Garabonc-Ófalu, Balatonmagyaród-Fekete sziget stb.) és a Zala parti sávjain elterülő szolgálónépi településekről ismerünk (Balatonmagyaród-Hídvépusztán egy teljes szolgálónépi falu került napvilágra), míg a Várszigeten és a *civitas* közvetlen körzetébe tartozó szigeteken (pl. Zalaszábar-Borjúállás sziget) a szakrális célú kőépületek mellett nagyméretű, többszortatú, faoszlopokra épült, továbbá ún. „talpas” boronaházakat rekonstruálhatunk, amelyekhez kővel, deszkával bélelt kutak és ugyanilyen tárolóvermek tartoztak. A szigetnek csak bizonyos, jól körülhatárolható területein koncentráltak a munkagödörök és egyéb, gazdasági jellegű települési objektumok, ami azt jelzi, hogy ilyen jellegű tevékenységre egy-egy nagyobb ház (udvarház?) telkének csak meghatározott részét – esetenként az azon kívüli területet – használhatták. Mivel a Vársziget „elővár” jellegű harmadában még csak szondázó kutatás sem folyt, nem tudni, hogy ott – a klasszikus középkori városnak megfelelően – valóban a kézművesek, kereskedők házai álltak-e, vagy inkább néhány magasabb rangú, Pribina udvaránál kulcsfontosságú posztot betöltő főnemes magánpalotája, udvarháza –, hasonlóképpen, mint a morvaországi Břeclav-Pohansko-n,⁸⁰ vagy a szomszédos Zalaszábar-Borjúállás szigeten. Pribina „városának” jellegét ezek pontos ismeretében lehet majd helyesen megítélni.

2) Mosaburg-Zalavár templomai

Az erődítés felépítése után Pribina első dolga volt, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24.-én a salzburgi Liupram (836–859) érsek Mária tiszteletére szentelt fel. Hamarosan elkészült a váron kívül Sandrat és Ermperht papok (*presbyter*) temploma is, amelyeket ugyanezen főpap egy másik alkalommal szentelt fel, majd két-három év elteltével Salapiuginnál, Szt. Hrodbert (Rupert) tiszteletére

emeltek templomot. (Az utóbb említett templomok felszentelése alkalmával adományozott földek Pribina nagyvonalúságának köszönhetően hamarosan a salzburgi érsekség hatalmas kiterjedésű, összefüggő nagybirtokává fejlődtek Salapiugin központtal.) Ezt követően Pribina „kérésére” Liupram Salzburgból mesterembereket küldött, „kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat”, akik Pribina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy tiszteletre méltó templomot (*honorabilem ecclesiam*) építettek. Ezt maga a salzburgi érsek, Liupram építtette, és előkészítette arra, hogy szerzetesek zsolozmázhassanak benne (*officium ecclesiasticum colere*). Ebben a templomban „pihent Adrianus (Hadrianus = Adorján) mártír eltemetve” (*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*).⁸¹ Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a *Conversio* szerint egy Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül (*foris civitatem*) további 13 templom épült még Pribina életében, amelyeket ugyancsak a salzburgi érsek szentelt fel.⁸² A *Conversio* szerint további templom már nem épült Mosaburgban, Kocel idejében a 870-es évek elejéig csak a városon kívül szentelt fel 12 újabb helyen templomot az új salzburgi érsek, Adalwin (859–873).⁸³

A *Conversio* szerkesztőjének saját püspöksége érdekében is teljességre törekvő adatgyűjtése szerint Pribina Mosaburgban történt letelepedése (a 840-es évek eleje) és az irat összeszerkesztésének ideje (870–871) közötti mintegy harminc évben Alsó-Pannóniában birtokossal, helynévvel és/vagy patrocíniummal megjelölve 31 templom épült fel, amelyeket a salzburgiak szenteltek fel. Ezek közül az utóbbi fél évszázadban a Zalavár körül folytatott, bár jórészt csak a Várszigetre és közvetlen környezetének szigetvilágára korlátozódó régészeti kutatások mindössze három templomot tártak fel: egyet Zalavár-Récéskút szigeten, egyet Zalavár-Várszigeten, egyet pedig Zalaszabar-Borjúállás szigeten, míg egy negyedik templom – ismeretlen mértékben módosult – alaprajzát ugyancsak Zalavár-Várszigetről, egy 1569-ben Giulio Turco által a várról felvett alaprajzból ismerjük.

Bizonyosan nem a Karoling-korban épült a Zalavár-Kövecses szigeten feltárt kis templom,⁸⁴ hanem akkortájt, amikor a Zalavár-Vársziget északnyugati szélénél kiásott templom. Utóbbinál mind az 50-es években, mind pedig az 1996-ban feltárt sírok kizárólag Árpád-koriak, s a legkorábbi sírok sem keltezhetőek a 11. század közepénél korábbra.⁸⁵

Minden alapot nélkülöz a sümegi épületrom Karoling-kori templomként értelmezése,⁸⁶ nem építettek a 9. században kápolnát a fenékpusztai II. bazilikához, s nem is temetkeztek köréje ekkor.⁸⁷ S nincs meggyőző érv sem a pécsi sírkamrák,⁸⁸ sem a veszprémi Szt. György rotunda⁸⁹ vagy a szombathelyi Szent Márton templom⁹⁰ korai fázisának Karoling-kori használatára. Különféle kísérletek történtek a *Conversio*-ban és Német Lajos 860. nov. 20.-án Salzburgban kiállított nagy adománylevelében⁹¹ említett helységek és templomok azonosítására is,⁹² ezek azonban jobbra nyelvészeti érvekre alapozottak, régészeti ásatással nem hitelesítettek.

2a) Zalavár-Vársziget, Turco-féle alaprajz temploma

Az 1347 előtt hamisított, 1019- és 1024-re keltezett zalavári alapító oklevelek szerint 1019-ben Zalavárott István király parancsára szentelték fel (újra) Szt. Adorján mártír templomát. 1340/41-ben a monostor testében sekrestyeként használt Mária kápolna volt, ahol 1347 nagybőjt idején lángba borult és megsemmisült szinte az összes oklevél.⁹³ A monostort valószínűleg az 1440 utáni beháborús időkben erődde, majd a török veszély miatt végvárrá alakították át. Ez utóbbi állapotáról készített Giulio Turco 1569-ben felmérést. Az 1685–86-ban még felújított vár 1700-ra már lakatlanná vált, 1702-ban pedig a többi magyar végvár sorsára jutott: I. Lipót parancsára felrobbantották. Az apátság javait a göttweigi (Bajorország) bencések örökölték meg, akik azonban a romok újjáépítése helyett Zalaapátiban új templom és kolostor építésének engedélyezését kérték és kapták meg. Az új épületek alapozásához kőbányaként jórészt a zalavári romokat használták, és bár a 19. század közepétől a tudományos világ már figyelemmel kísérte ezek sorsát, teljes elpusztításukat nem tudta megakadályozni: a kőbányászás, majd már a romok helyén talált homok kitermelése petíciók, parlamenti tiltakozások ellenére zavartalanul folyt tovább – szinte napjainkig bezárólag.

A Turco-féle alaprajz szerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban egy 22,5–24×9–10 m külméretű,⁹⁴ háromhajós (?) – a déli harmadban támaszszorral tagolt (?)⁹⁵ –, a hosszháznál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródású, kereszthajó nélküli csarnoktemplom állt. Északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy – talán már nem is a templomhoz tartozó – vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozott. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílt. A templomból (?) még bizonyos falszakaszokat, négy pillér maradványát és egy padlórézletet dokumentált 1841-ben Jan Kollár, majd további részleteket 1881-ben Rómer Flóris.⁹⁶ Hamarosan Récsey Viktor adott Rómer rajzai alapján rövid áttekintést a kutatásokról.⁹⁷ A Turco-alaprajzból csak a templom mérete, nagyságrendje határozható meg megközelítő pontossággal, alaprajzi megoldása, építéstörténete azonban nem rekonstruálható.⁹⁸

1951–54 között a feltárások a templom feltételezett helyétől keletre és kisebb részben északra folytak, s egy többretegű temetőt hoztak napvilágra, melyben a temetkezések – az ásatók szerint – a 9. század közepén kezdődtek (ún. „nagykoporsós” sírok), s valamikor az Árpád-korban fejeződtek be.⁹⁹ Szerkezete alapján a temető egyértelműen a templom körüli típusba tartozik, a templom helyét azonban máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Ezt Fehér Géza még a feltárt terület északkeleti részében megfigyelt épületnyomokban vélte megtalálni,¹⁰⁰ Cs. Sós Ágnes, majd Méri István pedig különböző számítások alapján az attól nyugatra elterülő homokgödör területén belül eltérően helyezte el. A kérdés mindaddig megoldatlan is marad, amíg a Turco-alaprajz pontos lokalizálásához elégtelenek

a régészeti támpontok.¹⁰¹ Hasonlóképpen megoldatlan a temető 10. századra keltezett sírjainak kérdése is, mivel ezek leletanyaga (fejékszerek, gyöngyök)¹⁰² mai ismereteink szerint a 9. század utolsó harmadánál, végénél nem későbbiek. A temetkezések sematikus, pusztán a mélységadatokra alapozott horizontbeosztása pedig az újabb feltárások tanúsága szerint erősen kérdésessé vált. Következésképpen a Karoling- és Árpád-kor közötti kontinuitás – legalábbis a templom körüli temetés vonatkozásában – még bizonyításra szorul.¹⁰³

Sajátos problémát jelent a templom patrocíniumának meghatározása. Nem kérdéses, hogy a Turco alaprajzon az az István-kori bencés monostor szerepel, amely templomának *Szt. Adorján* volt a védőszentje. De mikor is épült ez a templom és azonos-e a *Conversioban* szereplő Karoling-kori *Szt. Adorján-templommal*?¹⁰⁴ Ha ugyanis a *Conversio* kortárs, s nagy valószínűséggel szemtanú szerzője tudatosan tett különbséget a *civitas* és *muni-men* között, és ha utóbbit a legújabb ásatási eredmények alapján jogosan azonosítjuk a Vársziget nagyméretű Karoling-kori sáncárokkal levágott déli harmadával (=a későbbi végvár területével), akkor ennek a templomnak a Karoling-kori elődje nem a *civitasban* álló *Szt. Adorján*, hanem a *munimenen* belül felépített *Mária-templom* lehetett, amit Pribina alsó-zalavölgyi megtelepedése és a várszigeti erődítés elkészülte után elsőként szentelt fel 850. jan. 24.-én Liupram salzburgi érsek.¹⁰⁵ Hogy mi történt ezt követően Mosaburg egyházi életében, s miért került sor a korai Árpád-korban patrocínium váltásra, arra nagyrészt az elmúlt évtizedben a Vársziget közepén, a homokgödörtől északra folyt ásatások adtak választ.

2b) Zalavár-Vársziget, gyűrűkriptás zarándoktemplom

Az 1980-as évek elején megkezdett feltárások előrehaladtával mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ez alkalommal a kutató ásó egy, a keleti frank birodalom keleti határzónájában szokatlanul nagyméretű, Karoling-kori templom alapjait találta meg. A templomot szorosán körbezárta egy többretegű temető, ahová a leletek alapján a Karoling-korban kezdtek el temetkezni, de amit a korai Árpád-korra már használaton kívül is helyeztek. A templom tehát nem épülhetett máskor, mint Pribina és/vagy Kocel idejében és korábban elpusztult, mintsem hogy a bencések újra visszatértek. Maga a templomépület sajnos olyan mértékben megsemmisült,¹⁰⁶ hogy felmenő falaiból gyakorlatilag semmi sem maradt meg,¹⁰⁷ sőt több helyen az alapfalakat is annyira kitermelték, hogy már csak az alapozási árkok jelzik a helyüket, következképpen padlószintjét is csak nagyjából lehetett rekonstruálni.¹⁰⁸

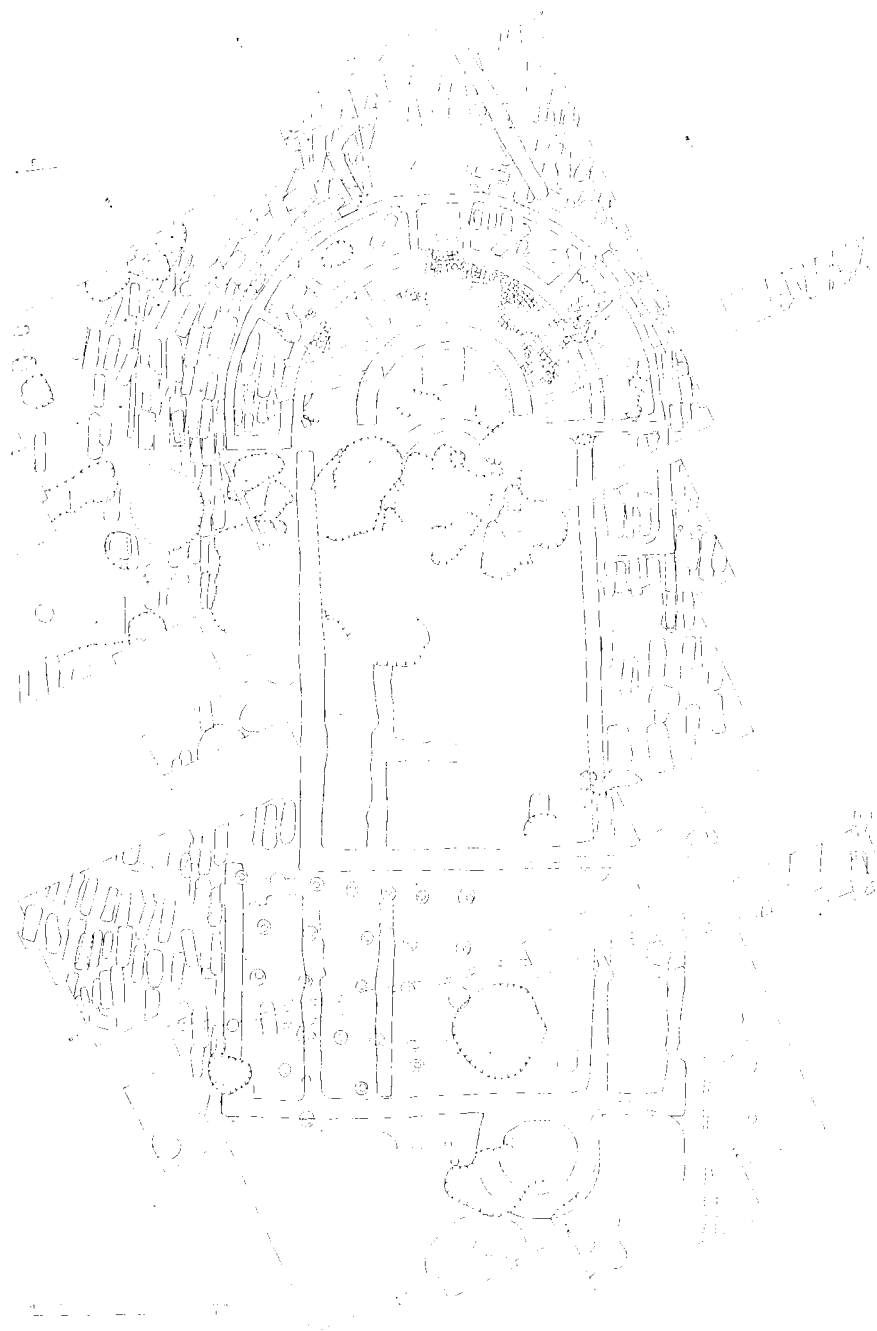
A háromhajós, félköríves szentélyzáródású, körfolyosós vagy gyűrűkriptás(?) és nyugati előcsarnokos (kereszthajós?) bazilika impozáns méretű: teljes hossza közel 50 m, szélessége 25 m (2. ábra).

A hajó nyugat felé enyhén szélesedő, trapéz alakú (H. 24 m, Sz. [keleten] 16 m, [nyugaton] 17 m, falszélesség kb. 1 m), belsejét a későbbi, főleg Árpád-kori bolygatások jórészt megsemmisítették. A három hajóra osztó támaszsorok sávalapozásából (Sz: 0,8–1 m) csak az északi oldalon maradt meg hosszabb szakasz, a délinek mindössze a nyugati falba csatlakozó indítását lehetett dokumentálni. Ezek alapján az oldalhajók szélessége kb. 3 m, a főhajóé 8 m volt. A nyugati faltól 5 m-re keletre a két sávalapozás között egy azokat összekötő újabb alapozás húzódott. A főhajó félköríves záródású volt, míg az oldalhajók valószínűleg egyenesen záródtak.¹⁰⁹

A szentély belseje nagyméretű és mély gödrökkel ugyancsak bolygatott, ezért építészeti részletei több esetben inkább csak sejtethők. A főhajó tengelyébe szerkesztett apszis majdnem pontosan félkörívet ad ki, középpontja a (sajnos csak kiserkeszthető) keleti homlokkal vonalára esik (a külső körív sugara 4,8 m), alapozása a többi templomfalnál szélesebb és mélyebb, részben a boltozás, részben feltehetően a gyűrükripta miatt.¹¹⁰ Az apszis tengelyében, annak belső falához támaszkodik egy amorf kövekből rakott, szabálytalan téglalap alakú sír(?) vagy oltár(?) alapozás (2,5×2 m). Az apszis félkörívén belül, attól mintegy 4,5 m-rel beljebb pedig egy újabb, a hajó alapozásával azonos mélységű és szélességű, patkó alakú (?) alapfal került elő (a körív sugara 3,8 m).¹¹¹ A mélységadatok és az építészeti részletek alapján egy gyűrű- vagy körfolyosós kriptára (Ring-, Umgangkrypta) következtethetnénk, de miután nem világos a félköríves falak („apszisos”) csatlakozása a templomhajóhoz, egyelőre nehezen dönthető el az a kérdés, mikor is vagyunk még a templomon belül, s mikor már azon kívül, így az is, milyen típusú kriptafolyosót építhettek ide.¹¹²

A „külső” apszist kívülről, a templomhajó Cs. Sós Ágnes által kiserkesztett padlószintjénél kb. egy méterrel mélyebben, az apszis ívéhez igazodva egy fedetlen (?) folyosó keríti (Sz. 3–3,5 m), melynek padlóját a Karoling-koron belül egy későbbi időpontban megújították.¹¹³ Ehhez a folyosóhoz kívülről, annak külső falszélétől kb. 2,8 m-re egy újabb, még keskenyebb alapozású, félkörívben futó fal csatlakozik (külső körív sugara kb. 12 m). A két falat a templom keleti zárófala vonalában, majd sugárirányban még további 6 helyen keskeny (ca. 0,55–0,6 m) falakkal kötötték egymáshoz, ezáltal három kisebb (2,8×2,8 m) és négy nagyobb (2,8×6 m) teret határolva le egymástól. A templom főtengelyének vonalába esik a három kisebb helyiség közül a középső tengelye. Ezt két oldalról egy-egy nagyobb kísérte, majd újra két kisebb következett, s végül ismét két nagyobb zárta a félkörívet. Mivel a három kisebb helyiség és a folyosó közti alapfal fölött, sőt azon túl, 90 cm-rel beljebb, egy újabb (?) sáv(?) alapozásig folytatódott a folyosó padlótégla-borítása, közvetlen kapcsolat lehetett a folyosó és a kisebb helyiségek (talán kápolnák?) között.

Míg a kisebb helyiségekben egyáltalán nem, a négy nagyobb közül háromban temetkeztek is. A nagyobb helyiségek tehát minden valószínűség szerint egy-egy – az előkerült leletek tanúsága szerint – előkelőbb család

2. Zalavár-Vársziget, a Szt. Hadrianus-templom feltárásának összesítő rajza, (Cs. Sós Ágnes szerkesztésében)

temetkező helyei, *családi sírboltjai* voltak.¹¹⁴ Ilyen, fallal határolt (esetleg fedett?) családi sírboltok kísérhették végig a templomhajó északi és a déli oldalát is. Biztosan temetkező hely volt ugyanis a templom déli oldala mellett, a félkörívet erről az oldalról lezáró sírkamrához csatlakozó, újabb 6 m hosszú, 3,5 m széles helyiség;¹¹⁵ ezen túl, tovább nyugatra pedig legalább még egy további hasonló következett, az előző sírbolt déli zárófalához csatlakozó falindítás alapján. A templom északi oldalán a bolygatások miatt nehezebben határolhatók körül a családi temetkező helyek, de az előkerült alapozási falmaradványok alapján ezek északi zárófala itt is a félköríves szakasz külső falának folytatásaként húzódhatott végig a hajó mellett.

Végül igen bizonytalan alapfal(?)-maradványok, melyek kissé eltérő tájolással a középső „kápolnától” keletre csatlakoznak a legkülső félköríves falhoz, még egy ún. *külső kriptá* lehetőségét is felvetik.¹¹⁶

A templom nyugat felé kissé bizonytalanul folytatódik egy sajátosan kialakított *narthexben* (H. [Ny-K] 13,2 m, Sz. [É-D] 25 m), amely a dokumentáció szerint öthajós (?) volt, észak és dél felé ugyanis a „családi sírboltok” szélességében – kereszthajó-szerűen – kiszélesedett.¹¹⁷ Ennek a nyugati falsíkjához kívülről egy csaknem *kör alakú tornyot* (6,8×6 m) építettek, melyben egy csigalépcső-alapozása is előkerült. A tornyot nem együtt alapozták a nyugati fallal, hanem annál valamivel később és mélyebbre¹¹⁸ – ám lehet, hogy csak egy építés közbeni tervmódosításnyi idővel. A toronyból következtetve a nyugati előcsarnok emeletes lehetett.¹¹⁹

Majdnem a teljes nyugati csarnok északi felét elfoglalja, s részben az alapfalak alá is ér egy korábbi *faépület* alapozása. A nagyméretű oszlopotkat egymástól 2,5–3 m-re ásták le. Ezek hálórendszere alapján egy négyzetes alaprajzú (13×13 m), É-D tengelyű, két, esetleg három oszlopsorral tagolt épület szerkeszthető ki.

A templom meglehetősen nagy méretei ellenére is – a korszak gyakorlatainak megfelelően – viszonylag keskeny, gyenge minőségű *alapfalakra* (65–100–120 cm) épült.¹²⁰ Berendezésére, kivitelezésére – a nagymértékű pusztulás dacára –, több leletből is következtethetünk.

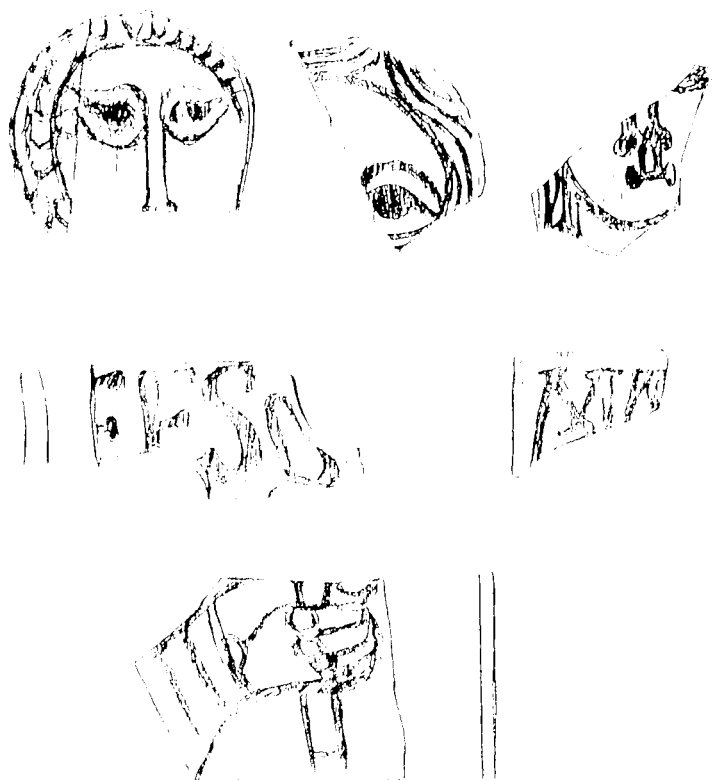
A bazilikától délre húzódó nagy árok betöltésében nagyméretű *terrazzo-szerű padlótömbök* kerültek elő. Ezek több rétegben egymásra dobált darabjai éppen az árok északi, bazilika felőli oldaláról dőltek az árok alja felé, egyértelműen utalva arra, mely irányból is hozták őket ide: nagy valószínűséggel éppen az elbontott bazilika vékony mészréteggel többször megújított padlójának maradványait találta meg itt az ásó.¹²¹

A bazilika „külső” apszisát kívülről kísérő folyosó padlóit sikerült nagyrészt *in situ* feltárni. Az eredeti szűztalajra rakódott építési törmelék, habarcsréteg fölé agyagos homokréteget terítettek, majd ebbe római (?) téglákból padlót raktak ki.¹²² A dokumentáció tanúsága szerint ezt a padlót egy helyen megbontották, hogy alatta egy kis gödröt ásva színes és festett üveglapocskákat temethessenek el. A *színes üveglap-töredékek* (kék, zöld, piros több árnyalatban) mellett több, kékeszöld alapon monochrom (arany?-) fes-

tésű, emberalakot (Jézus Krisztust, szárnyas angyalokat, esetleg más szentet, apostolt vagy mártírt) ábrázoló és felirattal ellátott¹²³ töredék is napvilágra került (3. ábra). Néhány festett üveg szélét gondosan körbevágták. Az üvegcserepek egy része égés nyomait mutatja. A figurák mérete alapján ezek az üveglapok viszonylag kisméretű nyílás(oka)t zártak el.¹²⁴ Rendkívüli jelentőségüket az adja, hogy a jól datálható, hiteles környezet alapján ezek egész Európa Karoling korának legkorábbi festett üveglapjai.¹²⁵

A kriptá, vagy a szentély mögötti kis kápolnák, esetleg egy kisebb nyílászáró díszé lehetett egy sárgásszürke homokkőből erőteljes vésőmozdulatokkal kinagyolt,¹²⁶ négyzetes alapú, egyik oldalán sem szabályos, trapéz alakú *oszlopfő*, amit ugyancsak a bazilikától délre húzódó nagy sáncárok betöltésében, a terrazzo-szerű padlótörmelék alatt találtunk meg.¹²⁷

Végül kérdés, a templom mely részét díszíthették azok a négyzet alakú téglák, amelyekbe égetés előtt *szalagfonat* motívumot karcoltak.¹²⁸ A téglák a templom déli fala mellett, egy épített sírban másodlagosan felhasználva kerültek elő.

3. Zalavár-Vársziget, a Szt. Hadrianus-templom szentélye mögötti folyosó téglapadlója alatt talált, arany festésű üveglap-töredékek

A templomot megtaláló és nagyrészt feltáró Cs. Sós Ágnes értékelése szerint a templomnak több építési periódusa volt.¹²⁹ Az első fázisba tartozna a faoszlopos épület, ami véleménye szerint az egyenes záródású, keleti fatemplomok csoportjába tartozik.¹³⁰ Ezt követné a tőle keletre épült első, mintegy 24 m hosszú, „háromhajós kőtemplom, melynek félköríves középső apszisa alig ugrik ki a keleti zárósíkból”, déli falához pedig egy „temetkező helyül szolgáló, hosszénegyszög alakú annex” csatlakozik. Ezután jelentősen megnagyobbították a templomot, keleti végét „rotunda-szerűen” alakították ki, nyugaton pedig „Westwerk-jellegű bővítménnyel” látták el.¹³¹ Végül a negyedik fázisban, „amikor a hosszház már nem állt, és csak a félkörös részt használták templomként, a mélyített szintet omladékkal töltötték fel és ezen a magasabb szinten padozatot raktak le”, a félkörös templomrészhez apszisként egy négyszögletes építményt illesztettek.

Míg a fatemplom közvetlenül Pribina érkezése után épült volna meg, az ezt követő első kőtemplom azonos lenne a 850-ben felszentelt Mária templommal, a bővített templom pedig Arnulf korában létesült volna, amikor Cs. Sós Ágnes szerint Mosaburg Pfalz-cá épült ki.¹³² Az utolsó átalakítás sejtetően a 10. században történt, amikor sok sírt is megbolygattak.¹³³

A templom építéstörténetének fenti rekonstrukciója talán kissé túlságosan is bonyolult sikerült, s néhány részletében sajnos nem is eléggé megalapozott. Tény például, hogy a faoszlopos épület a templom nyugati végénél már korábban állt, hiszen több oszlop gödre felett is áthaladnak a kőépület alapfalai, ám az épület szakrális funkcióját semmi nem bizonyítja. Sem ennél, sem a Cs. Sós Ágnes által később feltárt hasonló méretű, faoszlopos épületeknél (pl. Vársziget – „Parkoló”) nem kerültek elő korabeli temetkezések a falak mentén, s tájolásuk is ellentmond a szakrális rendeltetésnek, mivel egységesen É-D irányúak.¹³⁴

Nehezebb a helyzet a második periódusnak meghatározott háromhajós, félköríves szentélyzáródású templommal. A dokumentáció szerint az előkerült falakból egy ilyen fázis is kisserkeszthető, s elvileg nincs is akadálya annak, hogy megelőzzön egy Arnulf kori bővítményt. Ám az igencsak szerény és bizonytalan maradványok önálló „templom”-ként értelmezését nemcsak az kérdőjelezi meg, hogy alapozási technikájukban azonosak a későbbi templomával¹³⁵ és feltűnően jól illeszkednek be annak szerkezetébe, hanem főleg az, hogy e templom köré (eltekintve az erre a korra keltezett „déli annextól”) egyetlen halottat sem temettek el.¹³⁶ Márpedig nemcsak Mosaburg/Zalaváron, de a Karoling birodalom egész keleti peremvidékén általános gyakorlat, hogy még szinte el sem készül a templom, de már temetnek köréje: ha máshová még nem is, az apszis köré már biztosan. Ezt bizonyítja itt is, hogy az ezt követő, „Arnulf-kori” templom körül több száz, esetleg ezer szíros, a szentély mögött ráadásul négy-öt rétegben egymásra temetkező sírkert létesült. A nagyszámú sír azonban Arnulf uralkodásának mintegy húsz événél (876?–887/96–899) biztosan hosszabb idő alatt létesült. Egyértelműen ez derül ki a belőlük előkerült ékszerek és

viseleti tárgyak¹³⁷ alapján is, melyek jórészt a 9. század közepétől kezdődően voltak divatban.¹³⁸ A 9. századi kőtemplom két építési fázisra bontását tehát a régészeti megfigyelések nem támasztják alá.

Ám nemcsak a bazilika „építési fázisokra” bontásával vannak problémák, hanem leírásával, típusának meghatározásával is. A mosaburg/zalavári zarándoktemplomhoz hasonló méretű és igényű templomoknak már minden részlete tudatosan tervezett, saját liturgiai jelentést hordozott.¹³⁹ Szó nem lehet itt „rotunda-szerűen kialakított félkörös épületrészről”,¹⁴⁰ ami Cs. Sós szerint „a külső, körüljárós kriptákból levezethető szentélykörüljáró” legkorábbi példája,¹⁴¹ vagy a nyugati oldalon „Westwerk-jellegű bővítményről”, amit az ásató Arnulf „uralkodói Pfalza elengedhetetlen tartozékaként” magyaráz.¹⁴² De végképp különös az a „templom”, amivé Cs. Sós Ágnes szerint a negyedik fázisban (10. században ?) alakítják át a bazilikát. A feltehetően fedetlen körfolyosóból és a Cs. Sós szerint is részben fedetlen helyiségekből („családi kriptákból”), továbbá kisebb kápolnákból álló félkörös épületrészből akkor sem alakulhatott ki templomhajó, ha azokat „egy közös szintre hozó, emelt padlószint” kapcsolta össze, amihez már csak egy (négyzetes) apszist (= „külső kriptá”) kellett építeni. Ez az „épület” statikailag ugyanolyan bizonytalan alapokon állt volna, mint amilyen bizonytalan építtetője, rendeltetése, használói köre – s maga az ötlet.

Mivel a templomból nagyrészt a korabeli járószint alatti alapfalak maradtak meg, elemzése jobbra csak az elrendezés típusának vizsgálatára szorítkozhat. A fentebb jelzett alaprajzi bizonytalanságok ellenére valószínű, hogy olyan épületről van szó, ami mintegy előhírnöke későbbi román stílusú templomépületeinknek.¹⁴³ Az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a mellékhajók az apszishoz valószínűleg egyenes zárófallal kapcsolódtak, szentélyrésze nélkülözi a kereszthajós elrendezést s a négyezetet.¹⁴⁴ Jellegetes ugyanakkor nyugati végének kereszthajó-szerű kiszélesedése,¹⁴⁵ több hajóra tagolása, s a homlokzathoz csatlakozó, excentrikusan elhelyezett kör alakú lépcső- (és harang-?) torony, ami alapján a templom nyugati vége minden bizonnyal emeletes volt.¹⁴⁶ Ezek a vonások részben emlékeztetnek a Karoling-korban éppen ezidőtájt elterjedő, összetett jelentéstartalmú Westwerk-re.¹⁴⁷ Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését, a mártírral a sírjára nyíló ablakocsán (*fenestella*) keresztüli közvetlen kontaktust lehetővé tevő, talán dongaboltozatos gyűrű- vagy körfolyosós kriptá (Ring- vagy Umgangkrypta) és az azt keretező kápolnakoszorú(?) egy esetleges külső kriptával(?).¹⁴⁸

A mártír teljes testét magába foglaló kriptá kialakulását meghatározó módon befolyásolta az a fejlődés, ami a nyugati keresztény egyház teológiai gondolkodásában a halál utáni életről és a vonzataként kialakult reliquia-kultuszban a korai középkorban lezajlott.¹⁴⁹ Elterjedése pedig szorosan összefügg a Nagy Károly-i ideológia térhódításával, a frank birodalom új szellemi orientációjával, az ún. „Karoling reneszánsz”-szal, Ró-

mának és a római birodalomnak az élet minden területén normatív példaképpé emelésével. A római Szt. Péter bazilikát (egyéb elemeiben is) előképpnek tekintő gyűrűkriptás zarándoktemplom típusa az egész Karoling birodalomban elterjedt, virágkora a 8. század második felére, 9. század elejére esik, s a század közepére már kissé korszerűtlennek is bizonyult.¹⁵⁰

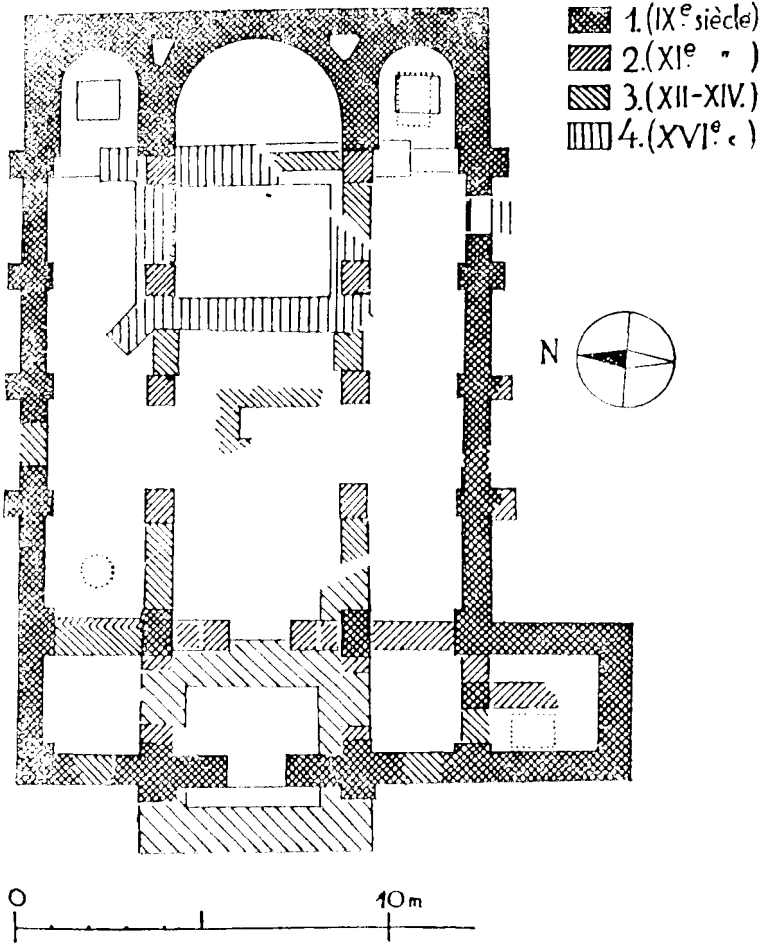
Minden alapunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy a Vársziget közepén a faoszlopos épület elbontása után egy mártírsír tiszteletére alkalmas gyűrű-(folyosó-)kriptás zarándoktemplom építéséhez fogtak hozzá. Olyan „tiszteletreméltó” templomot építettek, melynek programja a nem sokkal korábban és/vagy ugyanekkor épülő bajor, thüring és szász gyűrűkriptás templomokéval azonos: tegyen az oltár alatt eltemetett (ám egy körfolyosó segítségével mégis megközelíthető) szent mártír Isten segítségével csodákat, hogy a népeket a távoli vidékekről is a templomhoz vonzza, ezáltal is erősödjének keresztény hitükben.¹⁵¹ Ezt a grandiózus méretű, a körülményekhez képest díszes kivitelű templomot csakis egy „Karoling-renaisszánsz” műveltségű, gazdag és nagy hatalmú személy építtethette, akit joggal azonosítunk Liupram salzburgi érsekkel. Ő az, aki a *Conversio* szerint 850/54–859 között¹⁵² *infra civitatem Priwinae* felépítteti a Szt. Adorján templomot.

Valószínű, hogy a templom jogi állása szerint kolostortemplom¹⁵³ is volt, amelyről – ahogy az különösen a mártírsírt tartalmazó zarándoktemplomoknál szokásos – egy hozzá rendelt szerzetesi közösség gondoskodott. Kolostorépületük, clausurájuk valahol a közelben kellett legyen, de a templomhoz közvetlenül nem csatlakozott, erről pozitív régészeti adatokkal nem szolgálhatunk. A templom egyszer még a 9. században részben, vagy egészen leégett; ezt bizonyítják a megégett ablaklapok, s az is, hogy előkerülési helyükön, a szentély mögötti folyosóban a padlót megújították: ekkor kapta a folyosó a terrazzo-padró borítást. Arról azonban egyelőre semmi biztos adatunk nincs, hogy milyen mértékű volt ez az égés, s hogy milyen változások történtek a templom más helyein, mint ahogy arról sem, milyen további átépítések történhettek a végső pusztulásig. A keresztény magyar királyság korára azonban a templom már helyreállíthatatlanul romos állapotba került, amit legfeljebb kőbányaként tudtak használni az ezredfordulón itt újra meglepedő bencés szerzetesek.

2c) Zalavár-Récéskút

A kisméretű sziget közepe táján Radnóti Aladár 1946–47, és 1953-ban tárta fel először a templomot (4. ábra).¹⁵⁴ Négy építési fázist állapított meg.

Az I. fázisban, amit a 9. századra keltezett, épült a háromhajós kőbazilika (H. [északon] 20,2–[délen] 20,5 m, Sz. [keleten] 12,1 m), aminek a délnyugati oldalához egy 4 m széles „baptisteriumot” csatoltak (Sz. [nyugaton] 16,1 m). A kívül téglalap alakú templom keleti egyenes falába három

4. Zalavár-Récéskút, a bazilika építési periódusai (Radnóti 1948 alapján)

félköríves apszist „írtak be” (főszentély Sz. 4,6 m, oldalszentélyek Sz. 2,1 m, mélységük egyöntetűen 2,75 m). A hajót 4–4 pillér osztja három részre.¹⁵⁵ Ezek építési ideje azonban kissé bizonytalan, Radnóti előbb a 11., majd a 9. századra keltezte őket. Az osztopilléreknek megfelelően a déli és északi falakat is támpillérek tagolták, melyek kifelé 0,4, befelé 0,2 m-rel lépnek ki a falsíkból. A nyugati főbejárat mellett az északi oldalon a 3. és 4. pillér között (Sz. 1,25 m), a délin az 1. és 2. között (Sz. 1,0 m) nyílt bejárat. A nyugati oldalhoz egy narthex csatlakozott, vele azonos szélességű a tőle délre nyíló „baptisterium”. Utóbbit egy széles pillér két részre osztja: a nyugati oldalon egy „kút” mélyült le (M. 1,8 m), amit római téglákkal és lapos kövekkel raktak ki, majd bizonytalan idővel később betemettek. Az osztopillér az ásató szerint (együttal?) egy

falépcső támaszául (is?) szolgált, ami a toronyba vezetett fel. A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és másodlagosan felhasznált római kövekből építették fel. A hajó padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, míg az apszisokat, amelyekhez lépcsők vezettek fel, durva terrazzo-padróval borították. Az apszisok falain sárgás rózsaszínű „freskók” (?) nyomai látszóttak, nézkes, esetlen technikával kivitelezve. Az első templomot tűz pusztította el.

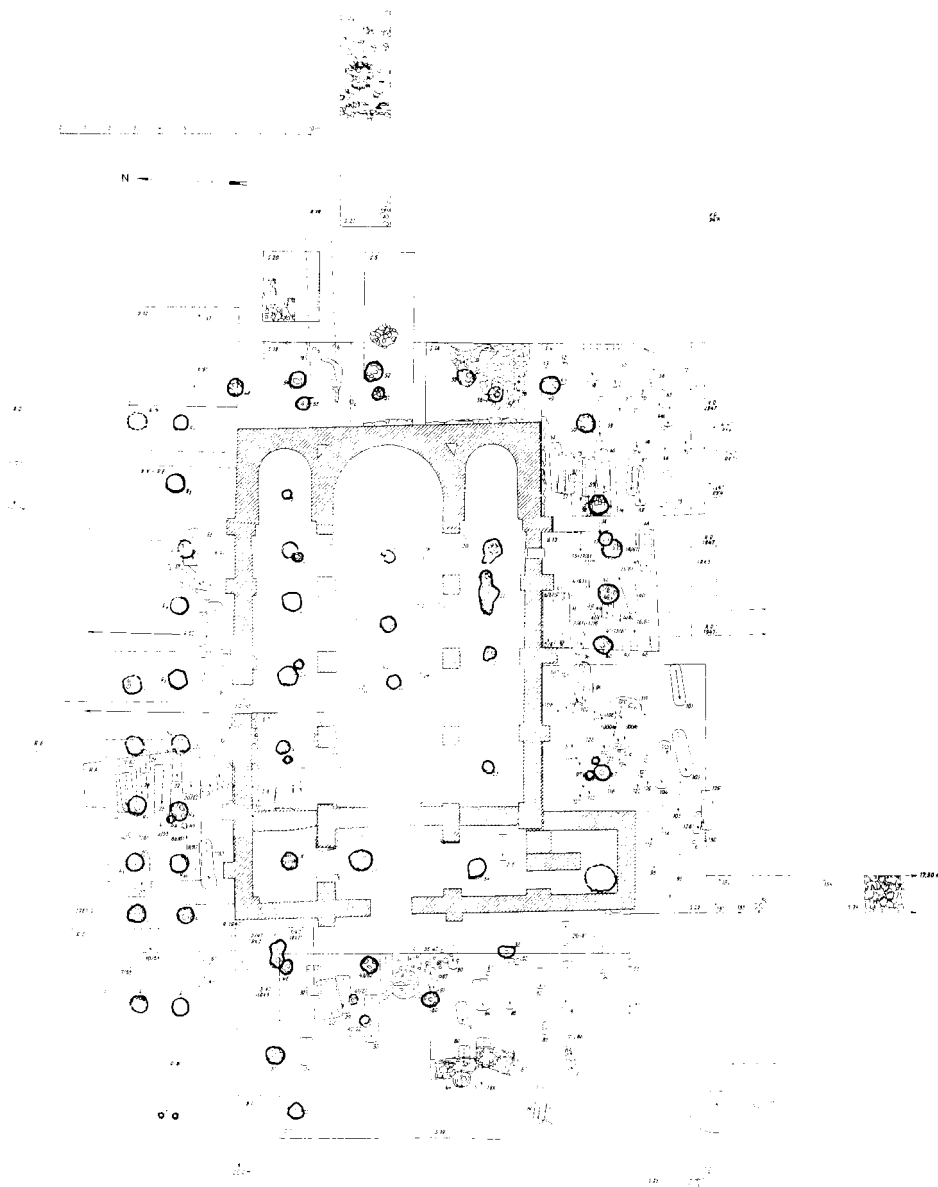
Az égés utáni II. építési periódusban alaprajzilag nem változott a templom, de esetleg ekkor készült csak el a három hajóra osztó pillérsor, amit a padlóra (?) alapoztak, az északi hajóba pedig egy kutat ástak. Ezen a fázison belül, csak valamivel később elfalazták a főszentélyt (!?), és egy közelebről meg nem határozott építményt emeltek ide, amit azonban egy gémeskúttal utóbb teljesen megsemmisítettek. Ez a fázis is leégett.

A részben leégett templom egy darabig romokban állt, amit a megemelkedett talajvíz még tovább pusztított, ezért a III. fázisban a járószintet 85 cm-rel megemelték. A nyugati és északi bejáratot elfalazták, csak a megemelt küszöbű déli bejárat maradt tovább is használatban. A legnagyobb átalakítást a narthex fölé emelt torony jelentette, s újra használni kezdték az északi hajóba ásott kutat is, melynek száját szűkebbre vették. A IV. fázisban elveszítette a templom szakrális jellegét, a romok fölé egy tornyot emeltek úgy, hogy a főapszis pinceként működött.

Mivel az ásás kevés keltező anyagot hozott napvilágra, a négy fázis keltezése nehézséget okozott. Az I. fázist hullámvonaldíszes, szürke cserepek, a narthex ÉNy-i sarkában pedig egy sárgásfehér kis edény, „rovátkolt díszű bizánci kerámia” jellemezte, de az ásató inkább a templom jellegzetességei alapján keltezte azt a 9. századra. A II. fázist a 11., a III.-at a 14. századra, de még Nagy Lajos uralkodása elé (1342–1382) helyezte. Szerinte egy, a kútba esett edényben talált érme alapján a 15. században az épületet még templomként használták (?). Radnóti a IV. periódust a török időszakra, a 16–17. századra keltezte.¹⁵⁶

A dokumentáció áttekintése után Cs. Sós Ágnes figyelmét elsősorban a Radnóti által talált két cölöpsor keltette fel, amelyek a bazilikával párhuzamosan húzódtak s annál korábbinak látszóttak. Hogy tisztázza az oszlopgödrökhöz tartozó épület jellegét és korát, 1961–63 között nagyrészt újra feltárta a bazilika környékét (5. ábra). Ásatásának eredménye két újabb, a kőbazilika előtti időszakra keltezett „templom” lett.

Az első szakrális épület egy olyan *fatemplom* lett volna, melynek valójában nem találta sok nyomát (legfeljebb néhány, a későbbi templom rendszerébe nem illő oszlopot gondolt ide tartozónak a kőbazilika belső teréből) és kiterjedését is inkább csak az körülötte húzódó temető sírnélküli foltja alapján határozta meg.¹⁵⁷ E temetőt részben azok a sírok alkották, amelyeket a későbbi kő-fatemplom oszlopgödreai átvágtak, részben pedig az annak az oszlopain belül ill. azok között fekvő temetkezések. Ezek közül jellemzője, hogy nincs bennük az ún. „R” rétegből törmelék.¹⁵⁸ A feltárt 158 sírból 54 tartozna ide, közülük háromban volt lelet.¹⁵⁹

5. Zalavár-Récéskút, a kőbazilika és az oszlopgödrök viszonya (Cs. Sós 1969 alapján)

A második fázisban épült volna az ún. *kő-fatemplom*. Ezt a templomot egy, kő- és téglatörmelékes réteg („R” réteg) jelzi, amelyet egymástól átlagban 2 m-re álló nagyméretű oszlogödrök törnek át.¹⁶⁰ A templomot feltehetően fa zsindelytető fedte. Méretei: H. 30 m, Sz. 19,5 m. Az oszlopok alapján kiszerveztett háromhajós,¹⁶¹ téglalap alakú „csarnoktemplom” keleti fala enyhe ívet alkot. Az északi oldal kettős cölöpsora esetleg egy tornácszerű oszlopos szárnyéket jelez, s valami hasonló lehetett a nyugati oldalon is. Itt egyébként az oszlopok alapján Cs. Sós Ágnes egy fedett kiugrást, esetleg tornyot is rekonstruálhatónak vélt. A nyugati főbejárat mellett a déli oldalon még egy bejáratot tétélezett fel, de a oszlopok köze (4,4 m) túl széles egy szokványos bejárathoz. Ehhez a „templomhoz” az az 59 sír tartozott volna, melyeket a fa oszlopokon kívül, de az „R” réteg keletkezése előtt ástak meg; közülük 9 sírban volt lelet.¹⁶²

Az első fatemplomot Cs. Sós Ágnes a 9. század elejére keltezte s a Nagy Károlyi hadjáratok utáni első missziós tevékenység emlékének tartotta. Ezt követte volna a 9. század második felében a *kő-fatemplom*, amelyet Bogyay érvei alapján a *Conversio* Keresztelő Szt. János templomával azonosított.¹⁶³ Csak ennek pusztulása után, a 11. század elején épült volna fel a *kőbazilika*.

A *kőbazilikán* kívül, az „R” réteg elegyengetett felszínén lapos kövekből hevenyészetten kirakott „járda” húzódott körbe,¹⁶⁴ ami azonos fázisba tartozott, mint a *bazilikán* belüli első padlószint. A templom körüli sírok közül pedig ehhez a fázishoz tartozhattak azok, amelyeket az „R” réteg felett, vagy abba beleásva, vagy pedig azt áttörve ástak meg.¹⁶⁵

A *kőbazilika* kutatásának fontos eredménye, hogy a narthex és a hajó között nincs az alapozásban különbség, és ugyanígy teljesen összefügg az ún. „baptisterium” alapozása a nyugati ill. a déli fallal. A rendeltetés meghatározása szempontjából jelentős, hogy a templom délnyugati sarkához épített „baptisterium”-ban Cs. Sós Ágnes revíziós ásatása nem találta kút nyomát, csak egy oszlop gödrét, ami a *kő-fatemplom* szerkezetébe jól beleillik.¹⁶⁶ A szakrális épületek mellett profán települési nyomok is napvilágra kerültek, melyeket Cs. Sós részben az első fatemplom előtti,¹⁶⁷ részben a *kő-fa* templom utáni, de még a *kőbazilika* előtti fázishoz kötött.¹⁶⁸

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Cs. Sós Ágnes ásatása révén ismereteink a *bazilika* környékéről, rétegvizonyairól részleteikben gazdagodtak ugyan, ám a *bazilika* körül talált faoszlopok rendeltetéséről és kronológiai helyzetét illetően még ellentmondásosabbá váltak. Hogy a „fatemplomokkal” valami nincs rendben, arra az elmélet megjelenése után hamarosan Bóna István,¹⁶⁹ majd Tóth Sándor is rámutatott,¹⁷⁰ és részletesen foglalkozott vele jelen sorok szerzője is.¹⁷¹ Már ezeknek a „templomoknak” az egész kora középkori Nyugat-Európában egyedülálló méretei is gyanút keltettek, s ezt csak tovább erősítette, hogy a „fatemplomok” meglétét a rétegvizonyok, különösen az „R” rétegnek a *kőfalakhoz* való viszonya és a sírok leletanyaga sem igazolta: az oszloplyukak olyan rendszerhez

tartoztak, amely korban nem előzte meg a kőbazilika alapozását, hanem követte azt (!). A kőbazilika helyén tehát nem áll(tak) már korábbi szakrális épület(ek). A többrétegű temető különböző fázisra szétbontott sírjainak keltezhető leletei is mind a 9. század közepéből, második feléből származnak, némelyike még annál is későbbi időből. A szabálytalan rendszerben elhelyezkedő oszlopokból valójában semmilyen épület váza nem szerkeszthető ki, ezért felmerült, hogy azok a kőtemplom Árpád-kor eleji fel-(újja[?])építéséhez¹⁷² emelt bontási és egyben építési állványzathoz tartozhattak.¹⁷³ Ám az állvány-rekonstrukcióval kapcsolatban is vetődtek fel aggályok.¹⁷⁴ A lelőkörményeket mérlegelve ezért az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az oszlopok egy olyan hosszabb életűre tervezett építmény maradványai voltak, amelyet a részben felújított, romos kőépülethez csatlakoztattak, és mint ilyen esetleg egyáltalán nem szakrális céllal működött a 10–(11.) században.¹⁷⁵

A hosszánegyszög alaprajzú, „beírt” három félkör-apsziszú, eredetileg talán csak egy- majd háromhajós kőbazilika egy hosszú életű templomtípushoz tartozik, amely a Szentföldön és a szomszédos területeken már a 6.század első felében feltűnik és eléggé szélesen elterjed. Hamarosan megjelenik az Adriai tenger partján is, míg Itáliába, egészen a dél-tiroli területekig, csak a Karoling-kor kezdetével jut el, ám ott még a 11. században is kedvelt típus.¹⁷⁶ Ezért a récéskúti bazilikát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették a kutatók mind a Karoling-korba, mind pedig a korai Árpád-korba.¹⁷⁷ A récéskúti bazilika építési korának meghatározásához a döntő szót éppen ezért nem a művészettörténeti tipológia, hanem a régészeti emlékanyag kronológiája mondhatja ki. Ez alapján bizonyos, hogy a kőtemplom a Karoling korban épült – s esetleg épült át (ld. a hajók megoldatlan kérdését) –, s bizonyosnak látszik, hogy az Árpád-kor kezdetét már mint felismerhetetlen romhalom érte meg.

Kérdés még, vajon azonosítható-e ez a templom a *Conversio*ban említett templomok egyikével, s ha igen, melyikkel. Mint fentebb láttuk, két név merült fel vele kapcsolatban: Szt. Adorjáné és Keresztelő Szt. Jánosé. Az az elképzelés, hogy már a Karoling-korban itt lett volna a Szt. Adorján templom, hamarosan erejét veszítette, bár az, hogy esetleg a korai Árpád-korban ez volt (az első) Szt. Adorján templom, máig fennmaradt.¹⁷⁸ Bogyay Tamás vetette fel először a Radnóti által „baptisterium”-nak tartott délnyugati helyiség alapján, hogy a récéskúti bazilika azonos a *civitas*ban álló Keresztelő Szt. János templommal.¹⁷⁹ De mivel ennek a helyiségnek a rendeltetésére vonatkozó régészeti megfigyelések ellentmondásosak, a „baptisterium”-ra épülő azonosítás is kérdésessé válik.

Úgy látszik tehát, hogy megnyugtató módon a récéskúti bazilika a *Conversio* által említett egyik templommal sem azonosítható.¹⁸⁰ De szabad-e, kell-e egyáltalán a mosaburgi templomok valamelyikét a récéskúti bazilikával azonosítani? Ha ugyanis a *civitas* mint jogi, közigazgatási kategória csak a Várszigetre terjedt ki (s azon belül a külön erődített rész, a *munimen* Pribina tulajdonképpeni székhelyét jelölte), nem pedig a teljes szigetvilágra, akkor Mosaburg három templomának egyike sem lehet azonos a récéskúti-

val. Ha fentebb a Mária és a Hadrianus-templomok lokalizálása kellőképp meggyőző volt, akkor a récéskúti templom fenti elemzése után még nyilvánvalóbb, hogy a *Conversio* szerint *in eadem civitate* fekvő Keresztelő Szt. János templom is csak valahol a Várszigeten állhatott! A Várszigettől északra fekvő Récéskúti szigeten álló bazilika tehát csak valamelyik, a *Conversio*ban felsorolt, s egyelőre nem azonosítható 9. századi nemesi magántemplom egyike lehetett – mint az a fatemplom, ami a Várszigettől délre fekvő Borjúállás szigeten, egy paliszádfallal körülvett udvarházban állt.

2d) Zalaszabar-Borjúállás sziget

A sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén állt a fatemplom, amelynek régészeti maradványait Müller Róbert a 80-as évek első felében tárta fel. Egyenes, (esetleg sokszög?) szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (H. 17 m, Sz. ca. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadát egy sekélyen alapozott, rossz minőségű habarccsal kötött, középen átjáróval megszakított kis kőfal választotta el a hajó többi részétől: nagy valószínűséggel egy (később épített?)¹⁸¹ szentélyrekesztő korlát alapozása. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajót máshol elbontott római épület falazótégláival és tetőfedő cserepeivel fedték, a narthexbe azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. Mivel sem oszlogödrök, sem alapfalak nem határolták körül a templomot, alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület rajzolta ki. Továbbá azok a – főleg a hajó két oldalán, egymástól szabálytalan távolságban talált – nagyobb kövek, melyből ítélve a templom olyan, a közelmúlt néprajzi építészeti emlékeiből is jól ismert „talpas ház”-típusú volt, ahol az alapokat kövekkel alátámasztott, nagyméretű, vízszintes gerendák alkották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom szélesen elterjedt típus, a Meroving-kortól kezdve általánosan használt alaprajzi forma.¹⁸² Legközelebbi párhuzama egy Břeclav-Pohansko-i kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar-Borjúállás szigeten.¹⁸³

A lelőhelyen a templom építése előtt állt már egy település, ami nagyjából egyidős lehet Pribina megtelepedésének idejével (840-es évek eleje). Több, egymástól azonos távolságra előkerült, deszkával kibélelt kút, továbbá tárolóvermek és nagyobb, szabadon hagyott felületek alapján nagyjából körülhatárolható a telep egy-egy telke, melyeken a templomhoz hasonló, „talpas” boronaházak (lakó- és gazdasági épületek) állhattak. Egy-két évtizednyi használat után azonban ezt a települést felszámolták, a felszínt elplanírozták, és a sziget legmagasabb pontján egy palánkfalal

körülvett, négyszögletes nemesi udvarházat emeltek (25×32 m), melynek bejárata dél felé nyílt. Az udvarházon belül középtájt állt a fatemplom, míg a bejáratától nyugatra (balra), egy, a sírok által ugyancsak üresen hagyott területen (6×10 m) állhatott az a szintén földfelszíni „talpas” ház, amely a templomot építtető világi vagy egyházi személy lakóépülete volt. Udvartartása a templom körül feltárt nagyszámú sír alapján ugyancsak népes lehetett. A sírok leleteiből következtetve az itt eltemetettek társadalma erőteljesen differenciált: magas fokú ötvösismereteket mutató aranyozott ezüst ékszerektől szerény bronz ékszerekig minden típus előfordul, bár a sírok háromnegyed része a keresztény előírásoknak megfelelően teljesen melléklet nélküli.

Az ásató, Müller Róbert a templomot a *Conversio* alapján Wittimar templomával azonosítja,¹⁸⁴ azzal érvelve, hogy amikor 865-ben Krisztus születése napját Adalwin, salzburgi érsek Pribina várában ünnepelte meg, a következő napon Wittimar birtokán szentelt fel egy templomot Szt. István első vértanú tiszteletére.¹⁸⁵ A feltevés javára szól, hogy a sziget Pribina (Kocel) várához valóban közel fekszik. De ilyen erővel akár a rēcskúti bazilika is lehetett a Wittimar birtokán álló Szt. István protomártír temploma.

3) Zalavári kőfaragványok

A zalavári Karoling-kori templomok díszítéséről az ásásokon előkerült leletek mellett elsősorban azok a kőfaragványok segíthetnének képet alkotni, melyek hihetetlen szerencsével elkerülték azt, hogy akár a zalaapáti bencés templom alapjaiba, akár a Zalavár-Zalaszabar közötti út alapjába, akár más köz- és magánépületbe építsék be őket. Ám e csekély számú faragott kő korhoz kötéséről is vita folyik.

Tóth Sándor az összes, Zalavárról múzeumban került követ feldolgozva azok fő csoportját 1070–80 tájára keltezte – rájuk alapozva rekonstruálta a Turco-féle (Szt. Adorján) templom (újja)építési idejét is (ld. fentebb) –, és ezek közé sorolta azokat a köveket is, amelyeket a korábbi kutatás még Karoling-korinak határozott meg.¹⁸⁶ E kövek közül Bogyay Tamás a legszebb kőfaragványt, a három darabra tört, különböző helyekről előkerült szalagfonat-díszes „küszöbkövet”¹⁸⁷ meggyőző érvekkel helyezte vissza a Karoling-korba,¹⁸⁸ s csak a feliratot véli utólag, a korai Árpád-korban bevésített részletnek. A felirat akkor készülhetett, amikor a követ a bencés kolostori klauzúra bejáratának szemöldök-köveként alkalmazták. Bogyay szerint egyébként a fehér márvány kő eredetileg sem volt küszöbkő – bár ő maga is nevezte így –, hanem, ahogy már Rómer Flóris és Hampel József is írták, egy (kívülről nézve jobb oldali) kapukeret.¹⁸⁹ A keltezés kérdését valószínűleg véglegesen eldönti, hogy a szalagfonat-díszítésének pontos megfelelelőjét a gyűrűkriptás zarándoktemplom egyik sírjában másodla-

gosan felhasznált padlótéglakon láthatjuk viszont. Ezek pedig biztosan nem későbbiek, mint a pannóniai Karoling-kor vége.¹⁹⁰

Feltűnő, hogy a faragványok közül – minden vita ellenére – mennyire kevés a Karoling-kori. Tény, hogy a *Conversio* szerint is a Szt. Adorján templom építéséhez csak *murarios et pictores, fabros et lignarios* (kőműveseket és festőket, kovácsokat és ácsokat)¹⁹¹ küldött a salzburgi érsek, azaz egy, a templomépítés minden részletfeladatát megoldani képes, teljes csapatot, de kőfaragókat külön nem nevez meg a felsorolás. Míg a nagy árok-ból előkerült, silányan kivitelezett trapéz alakú kis homokkő-oszlopfő kifaragására akár az egyik „kőműves” is vállalkozhatott, a szalagfonatos márvány ajtókeret (márcsak a kő származási helyéből is következtetve) valószínűleg készen kifaragva érkezett.¹⁹² Amellett igyekezhetek a felmerült kő épületplasztika-igényt – mivel ez a Karoling „reneszánsz” ideológiától sem idegen –, a másutt talált faragott római kövek (*spolia*) beépítésével is kielégíteni.¹⁹³ Római kövek másodlagos felhasználásától még a román korban sem tartózkodtak.¹⁹⁴ Ezért nem véletlen talán, hogy arányában feltűnően sok a római kori ill. kérdőjelesen a római korra tett kőfaragvány Zalavárról és Récéskútról, több darabon későbbi átfaragások nyomával.¹⁹⁵

Összefoglalás

Az újabb kutatásoknak köszönhetően ma már világosabban látjuk, hogy az antik Pannonia keresztény-római műveltsége a lakosság nagy részének elvándorlása, a hun uralom és a germán törzsek (gótok, langobardok, gepidák) időszakos megszállása ellenére sem enyészett el még teljesen az 5.–6. században. A belső erődök és városok biztonságot nyújtó falai mögé húzódott keresztény közösségek az avar kor kezdetéig megőrizték műveltségük maradványait, s termékenyítően hatottak annak korai fázisára is. A keleti nomád műveltségű avarok azonban lassan, de biztosan felőrölték ezeket a diaszpórákat. Hasonló sorsra jutottak ők is, amikor a 9. század elején új hatalmi formációk – a Dunántúlon a Karoling-birodalom *Pannonia provincia*ja, körülötte pedig kisebb fejedelemségek – alakultak ki, és kezdték meg működésüket.

A Karoling-birodalom legkeletibb határtartományának – *provincia Pannoniae, plaga orientalis, Oriens* – a birodalomba tagolása, népességének a kereszténység közös nyájába való terelése egy addigra már többször kipróbált forgatókönyvnek megfelelően zajlott, hasonlóképpen, mint ahogy alig néhány évtizeddel korábban bajor, fríz és szász földön, vagy éppenséggel a szomszédos Karintiában. A térség avar történetét a frank uralkodó 811-ben Aachenben, az összes érdekelt politikai tényező részvételével tartott konferenciával befejezettek tekintette. Az itt hozott döntésnek megfelelően *provincia Pannoniae*¹⁹⁶ ettől kezdve a Karoling-adminisztráció alá tartozott, amely számára esetleg csak a napi ügyintézés szintjén jelentett

problémát, hogy lakói alig valamivel korábban még az avar kagán alattvalói voltak. A provincia meglepően kevés konfliktussal, néhány évtized leforgása alatt egyenrangú társává vált a birodalom többi területének. *Civitas Priwinae* feltárt világi és szakrális épületei Német Lajos birodalmában is épülhettek volna, a sírokban nyugvók viseleti tárgyait ott is viselhették volna. Pannonia provinciát Nagy Károly és utódai a birodalom szervezésének tekintették, ennek megfelelően adományoztak ott birtokokat, s bízták a lakosság keresztény hitének ápolását a salzburgi érsekségre. Pribina és fia Kocel ebben a Karoling provinciában voltak a császár hűbéres alattvalói, grófjai (*comes*),¹⁹⁷ – s hogy róluk többet tudunk, mint a tartomány más grófjairól, azt csak annak köszönhetjük, hogy Kocel a 860-as évek végén aktívan támogatót egy bizonyos „Methódius nevű bölcset”, és annak közvetlenül Rómától függő püspökségének ügye mellé állt.

A korabeli művelt Európába tagolódásnak ezt az ígéretes kezdeményést szakították meg a 9. század végén megjelenő honfoglaló magyarok. A Mosaburg (s valószínűleg a többi, név szerint nem ismert dunántúli központ)¹⁹⁸ körül virágzó kora feudális gazdaságok urai a birodalom védettebb belső területeire, főleg Bajorországba húzódtak vissza, birtokaikról csak annyira gondoskodva, hogy azok birtokjogát a későbbi uralkodókkal többször is megújították. Az elárvult birtokok lassú romlásnak indultak, a *Conversio* hagyományozta – jórészt az alapító birtokos nevéből képzett – nevük feledésbe merült, szolgálónépeik nagy része biztosabb megélhetést nyújtó vidékre költözött. Akik pedig helyben maradtak, azok jó részének is – nem kis részben az őseikkel rokon új nomád nép, a magyarok hatására – megingott az amúgy is friss és törekeny keresztény hite, templomaikat elhagyták vagy világi célokra használták fel őket. A Szent István alatt érkező (visszatérő) térítők tehát jórészt előről kezdhették elődeik munkáját.

JEGYZETEK

* Jelen munka előtanulmány ahhoz a fejezethez, amit a szerző a Marosi Ernő szerkesztésében készülő, a magyar középkor korai századainak a művészeti emlékeit bemutató kézikönyv számára készít. Mivel a korszak számos megoldatlan – vagy megoldottnak hitt – problémától terhes, aminek kritikai áttekintését a kézikönyv – jellegénél fogva – sem tudja befogadni, szükségesnek látszott egy olyan tanulmány elkészítése, amely részletes áttekintést nyújt ezekről a vitás kérdésekről.

¹ PANNÓNIA 1990 279. (Mócsy), az addigi fontosabb irodalommal.

² MÓCSY 1962 516–776; MÓCSY 1974 353–354. Mócsy szerint a romanizált (keresztény) lakosság számának végzetes csökkenését bizonyítja, hogy a római helynevekből csak a tartomány nyugati határán fekvő Vindobona (=Wien), Poetovio (=Ptuj, Pettau), Siscia (=Siszek, Sisak) élték meg a középkort. Az egyik legnagyobb város, Sirmium neve csak közvetve, tájegysége (=Szerémség, Srem) nevében öröklődött át, míg a város maga nagy mártírja, Demetrios után (Százvaszentdemeter, [Di]-Mitrovica) új nevet kapott. A földrajzi nevekből a nagy folyók nevei, mint Duna,

Dráva, Száva neve mellett főként a nyugat-dunántúli és Dráva-Száva közti folyónevek – s nem a belőlük képzett településnevek (!) – maradtak fenn: Arrabo (=Rába), Mursella (=Marcal), Salla (=Zala), Hiulca (=Vuka), Corcoras (=Krka), Colapis (Kulpa) ld. a térképet in: MÓCSY 1974 Fig. 58., PANNONIA 1990 279–280 (Mócsy).

³ A belső erődök funkciójának és keltezésének kérdéséről: TÓTH 1985 121 skk.; TÓTH 1987–88 33–36.

⁴ TÓTH 1987 251.

⁵ MÓCSY 1974 353–354: 408-ra keltezi a római lakosság első s legnagyobb elvándorlását. A menekülő, kivándorló csoportok lehetőleg magukkal vitték a helyi mártírok ereklyéit is, amelyekről vándorlásuk alatt és új hazájukban védelmet vártak. Így költöznek Scarbantia lakosai is Szt. Quirinus reliquiáival Rómába, s találnak szentjüknek végső nyughelyet a via Appián, így jut a sirmiumi Anastasia földi maradványainak egy része Konstantinápolyba, Demetrius mártíré pedig Szalonikibe, s ekkor jut Amantius püspök (vagy már csak a teste *translatio* útján?) Aquilejába. Ld. ALFÖLDI 1938 162–163, NAGY 1939 68. skk.

⁶ TÓTH 1980. Ld., továbbá pl. lirina Szt. Antonius élettörténetét, aki az 5. század közepén született Valeria tartományban, s mint árva gyerek került nagybátyjához, Constantiushoz, a lauricum püspökhöz (*Ennodius, Vita Antoni* c. 12–13.), de ebben az időben hurcolták el az Attila galliai hadjáratára vonuló hun seregek Leonianus apátot is Sabariából, aki utóbb Augostodunumban és Viennában tevékenykedik és a viennai St. Pierre apátságot alapítja (ALFÖLDI 1938 163.). Pannóniai származásának tartják a spanyolországi bracarai szt. Mártont is, aki 560 körül halt meg. (*Sulpicius Severus Vita S. Martini, Georg. Tours.* 5, 38; *Paulus Diac., Hist. Lang.* II. 26.).

⁷ Ld. pl. a scarbantiai (soproni) Vigilius püspököt, akit 572–77-ben és 579-ben még a gradói püspöki konzilium aktáinak aláírói között találjuk (TÓTH 1974A). 599-ben Gregorius Magnus egy Johannes nevű pannóniai püspököt említ, aki már az avarok elől menekült Itáliába (*Greg.*

Magn. ep. 9, 155). Ugyancsak az avarok elől menekül Salonába, s hal meg ott 612-ben Johanna abbatisa. (ALFÖLDI 1938 163).

⁸ ALFÖLDI 1938 155.

⁹ TÓTH 1980 95–96.

¹⁰ Az alábbiakban csak a 4. század végénél későbbi időszakra keltezett keresztény, vagy kereszténynek tartott emlékeket tárgyalom.

¹¹ A számításba vehető épületek felsorolását ld. PANNONIA 1990 262–264. (Mócsy). Egy újabban előkerült aquincumi poligonális apszisú épület maradványát a 4. század végéről, 5. század elejéről Tóth Endre csarnoktemplomként interpretál (TÓTH 1980 98.), míg az ásató, Szirmai Krisztina szerint a középület nem biztos, hogy bazilika funkciójú volt (SZIRMAI–ALTMANN 1976 237–238.).

¹² Legismertebb párhuzamai Ravennában, Marinianus és Agnellus érsekek alatt készültek. Ezek alapján a követ 550–650 közötti időben faragták, léte pedig egy templom és hozzá tartozó közösség meglétét is feltételezi: TÓTH 1974b. A felsődörgicsei templom alaprajza – kettős (!) templom – két szöszékalappal és az oltár alatti kisméretű falazott sírkamrával (bár az ásatók román korinak tartják) kísértetiesen emlékeztet a hasonló 6–7. századi kora keresztény templomokra (Vranje–Ajdovski Gradec, Duel, Hemmaberg, Poreč, Pula, Nesacticum, stb.). Ezekről összefoglalóan: PETRU–ULBERT 1975 21–71; legutóbb: GLASER 1991 49–108.

¹³ B. THOMAS 1978; TÓTH 1980 99; B. THOMAS 1988 287–288, Ezzel szemben a kőlapokat oltár helyett konzolasztalként (*monopodium*) értelmezi, s a késő antik helyett a 2.–3. századra helyezi NAGY 1988; vele ért egyet legutóbb GLASER 1997 243 is.

¹⁴ TÓTH 1977.

¹⁵ NAGY 1939 13, MÓCSY 1962 751.

¹⁶ Összefoglalóan: TÓTH 1980 98–100.

¹⁷ Mócsy András szerint ezeknek az erődítéseknek a terminus a quo-ja II. Constantius (337–361) kora (PANNONIA 1990 236.). Az ún. belső erődök funkciójáról és időrendjéről kutatástörténeti áttekintéssel együtt legutóbb összefoglalóan TÓTH 1987–1988 33–36.

¹⁸ SÁGI 1961; SÁGI 1970.

- ¹⁹ EGGER 1916; MENIS 1958; GLASER 1991. A bazilika építéstörténetéhez, különösen a sokáig 9. századra keltezett déli kápolnával kapcsolatos újabb kutatásokról ld. MÜLLER 1987 112–114.
- ²⁰ TÓTH 1995 122.
- ²¹ MARUŠIĆ 1977–78; SENNHAUSER 1979 Abb. 7.
- ²² SÁGI 1970 181, párhuzamként München–Aubing, Marktoberdorf és Köln–Junkersdorf fatemplomait említi, hangsúlyozva, hogy míg azok tartószerkezetét oszlopok alkották (Holzkirche), addig ez gerendavázis volt (Balkenkirche). Az összesítő térkép eléggé szabálytalan elrendezésben ábrázolja a cölöplyukakat – talán hiányosan is tárták fel őket? –, a sírmentes terület alapján azonban valóban elképzelhető, hogy itt egy kisméretű fatemplom, temetkezőkápolna állt a 6–7. században. Ez egyúttal talán arra is magyarázatot nyújt, hogy miért nem a háromhajós bazilika mellé temették el a halottakat.
- ²³ A temetkezésekről: BARKÓCZI 1968; BARKÓCZI 1971. Vitás kérdés nemcsak az, kiket is rejtenek a sírok, de az is, hogy valójában mikor is kezdődtek el a temetkezések és meddig tartottak: már 568 előtt megkezdődtek, s csak az avarok betelepüléséig temetkeztek ide, vagy éppen ellenkezőleg, csak 568 után kezdtek-e ide temetkezni.
- ²⁴ MÜLLER 1987 105–122, különösen 112–114.
- ²⁵ CS. SÓS 1961
- ²⁶ ALFÖLDI 1926 31–56; ALFÖLDI 1934 294–302, E kultúra gyökereit nem lehet teljesen megnyugtatóan a római időkig visszakövetni, bár egy fenékpusztai aranyozott ezüst díszű BONOSA felirata szerint valamely maradvány népességnek kellett maradnia. Római lakosok Balkánról és Itáliából Pannoniába való áttelepítésére gondol BÓNA 1970 257–58, 122. jegyzet, ami azonban a horreumi temető esetében kevésbé valószínű. A kérdést a temetkezések korszerű antropológiai kiértékelése talán segítené eldönteni. A Keszthely-kultúra kutatástörténetéről, fogalmi változásáról ld. MÜLLER 1987; MÜLLER 1988 281–282.
- ²⁷ TÓTH 1987 255.
- ²⁸ DIETZ 1988 56–57 (PAULUS DIACONUS, Hist. Lang. 2. 5–7.)
- ²⁹ ALFÖLDI 1926; ALFÖLDI 1934; FETTICH 1926; FETTICH 1928; BÓNA 1961–62; BÓNA 1970; BÓNA 1980; BÓNA 1988; LÁSZLÓ 1970; BÁLINT 1989; GARAM 1993; GARAM 1995, különösen BÁLINT 1995 235–315.
- ³⁰ Ami azért nem teljesen magától értetődő, ld. a dunai bolgár fejedelmi központok, Pliszka, majd Preszlav kő- és téglapületeit (ld. FIEDLER 1992 I. 3–39. és PLISZKA–PRESZLAV 4 (1985) tanulmányait). Hogy ez a szemlélet mennyire áthatotta az élet minden egyéb területét is, ld. a temetkezési szokások változását az avarok megtelepedését követően (SZÓKE 1992c 128–132).
- ³¹ POHL 1988.
- ³² Legutóbb ennek a műiparnak a bizánci jellegét kísérte meg bemutatni – kissé talán túlságosan is egyoldalúan – egy kiállítás HUNNEN UND AWAREN 1996 236–280.
- ³³ A művészeti emlékművek behatóbb elemzésével utoljára a század első felében, STRZYGOWSKI 1917 és FETTICH 1926; FETTICH 1928, FETTICH 1937 foglalkozott elmélyültebben. Kutatástörténeti áttekintése: SZÓKE 1974.
- ³⁴ RIEGL–ZIMMERMANN 1923 79–106; MAVRODINOV 1943; LÁSZLÓ 1977, újabb monografikus feldolgozását Bálint Csanád készíti elő.
- ³⁵ ÉRY 1983 89–141.
- ³⁶ A korabeli írásos források részletes elemzésével elsőként Deér József vonta kétségbe azt a századunk első felében meggyökeresedett nézetet, miszerint az avar kaganátus népességét katasztrófális módon megritkította Nagy Károly 791. évi, majd fia, Pippin 796-ban vezetett hadjárata. (DEÉR 1965)
- ³⁷ Kísérletek erre: SZÓKE 1992a; SZÓKE 1992b; Az Alföld a IX. században. szerk. LŐRINCZY, G. Szeged 1993 tanulmánykötet, stb.
- ³⁸ A történeti háttérrel ld. VÁCZY 1938; BÓNA 1966; CS. SÓS 1973; VÁCZY 1974; SPINDLER 1981; BÓNA 1984; BÓNA 1985; WOLFRAM 1987; WOLFRAM 1995; SZÓKE 1996b.
- ³⁹ A forrásról legutóbb: BRATOZ 1998.
- ⁴⁰ Magyarul: GYÓRFFY, GYÓRGY, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1958. 157.

- ⁴¹ KOS 1936; részletesen kommentált kiadása WOLFRAM 1979, ennek javított, bővített változata WOLFRAM 1995; a forrás filológiai hiteles, javított és újra értelmezett kiadása és fordítása LOSEK 1997.
- ⁴² A lelőköriülmények közül különösen fontos, hogy egy közel-kortárs, Petőháza egykori falubírója, Ikvai Nándor nagypapja (szül. 1872) szerint a kehely az Ikva új medrének ásásakor került elő, embercsontokkal együtt, ott, ahol később a mérszárszék épült (BÓNA 1966 307).
- ⁴³ BELLA 1890.
- ⁴⁴ HAMPEL 1894a 38; HAMPEL 1894b 173; HAMPEL 1905 II. 428–429, III. Taf. 324.
- ⁴⁵ FOERK 1911 21–33.
- ⁴⁶ HASELOFF 1951 10, 12, 58, Taf. 9a.
- ⁴⁷ BÓNA 1966. A lelőköriülmények részletes ismertetése és az első értelmezési kísérletek kutatástörténetét ld. 279–282. A tanulmány magyar nyelven is megjelent több folytatásban a Soproni Szemle 1965–66 évi számaiban.
- ⁴⁸ RIEGL–ZIMMERMANN 1923 53 szerint a nodus és cuppa öntött, a láb kalapált, ami HASELOFF 1951 1 szerint (is) lehetetlen, ő a felső részt öntöttnek, az alsót kalapáltnak tartja (u.o.), Bóna – BRAUN 1932 36, 71-hoz hasonlóan – úgy véli, hogy az egész kelyhet öntötték.
- ⁴⁹ ELBERN 1963 (1964) 71, Nr. 18., Abb. 8–9; ELBERN 1965 128–133.
- ⁵⁰ BÓNA 1966 295 a nagyméretű kelyhet díszkehelynek (Prunktkelch), míg a kisebbet (szemben a több szerző által is használt utazó-kehely megnevezéssel (Reisekelch), a mindennapok használati kelyhének nevezi. A kelyhekről összefoglalóan: ELBERN 1963 (1964) 1–76.
- ⁵¹ BÓNA 1966 288–289, ugyanígy Hans Fromm is in: WERNER 1966 275–276.
- ⁵² Bernard Bischoff véleményét ld. in: WERNER 1966 277–278.
- ⁵³ HASELOFF 1977 és WAMERS 1994 szerint ez a terminus technicus fejezi ki leginkább a stílus lényegét.
- ⁵⁴ A stílus általánosabban használt nevei még: Tassilo-kehely-, anglo-karoling-, vagy misszionárius stílus. A művészeti stílusról, eredetéről, és a terminológia problémáiról: HASELOFF 1951 12–75; HASELOFF 1977. 221–236; legutóbb: WAMERS 1994 30–37.
- ⁵⁵ A készülés idejéről és helyéről az újabb elméleteket ld. HASELOFF 1977 230–236.
- ⁵⁶ BÓNA 1966 302–303.
- ⁵⁷ WERNER 1966 272–273, Abb. 5. A párhuzamok számát növelhetjük még a nagy valószínűséggel ugyanezen időből származó adelhausenai hordozható oltárral. Ennek a két végén pelta-alakú, zománcos kereszttekkel díszített ezüstlemezek láthatók: a keresztzárak tövénél egy-egy, a petőházihoz igen hasonló, egyszerű szőlőfürttel. ELBERN 1954. Kiváló részletfotó HASELOFF 1990 Abb. 55b.
- ⁵⁸ BIERBRAUER 1979 770/80–820 közötti időszak bajor scriptoriumainak egész sor könyvében mutat ki hasonló egyszerű szalagfonatmotívumokat.
- ⁵⁹ WERNER 1966 273.
- ⁶⁰ BIERBRAUER 1988 333.
- ⁶¹ WERNER 1966 265 szerint „fantáziadús, de sajnos nem bizonyítható feltevés”, hogy ez Theodericus püspök kelyhe lenne, akinek a sírját a késő avar kagán székhelyén álló fatemplomban ásták meg. BIERBRAUER 1988 333 pedig még azt sem látja bizonyítottnak, hogy a kehely egy (klerikus) sírból került elő, azaz nem dönthető el teljes egyértelműséggel, hogy utazó kehely (*calix viaticus*), vagy sírkehely volt-e, így egy általánosabb kategóriába, a kisebb és többnyire kevéssé drága kivétel *calix quotidiani* vagy *minores* közé sorolja – ahogy egyébként Bóna István is (ld. fentebb).
- ⁶² Bár – a kor szokásának inkább megfelelően – az egyszerűbb üvegpaszta- vagy zománcherakás valószínűbb, ld. a korabeli ötvösművészet különböző termékeinek – ereklyetartótól és pásztorbottól patenán és kelyhen át (pl. Ardagh-kehely HASELOFF 1990 Abb. 128a–b) a sokfajta fibuláig terjedő – számos példáját.
- ⁶³ A „Tributárkhaghanat”-ról: WOLFRAM 1987 265. Az eredeti forrás, az ANNALES FRANCORUM azonban a 805. évnél egyáltalán nem szól vazallus kaganátusról, sőt arra sincs írásos vagy régészeti bizonyíték, hogy a Nagy Károly által kijelölt területre valóban át is költöztek a segítséget kérő avarok. A forrás szerint Theodor capcan ugyanis még a segélykérés évében meghalt, Ábrahám kagán pedig egész népe és országa feletti hatalom visszaállítását kérte a császártól, amit az még ebben

az évben meg is adott a kagánnak. (ANN. R. FRANCORUM a. 805. "et summam totius regni iuxta priscum eorum ritum caganum habere praecepit" értelmezéséhez ld. SZŐKE 1996B.)

⁶⁴ BÓNA 1966 319–325. Az ötlet további történeti következtetéseket vont maga után, melyek közül a legszívósabban az a gondolat tartja magát, miszerint Theodor capcan (Bóna szerint valójában: kagán) azoknak a maradvány avaroknak az élén menekült a Nyugat-Dunántúlra, akik túlélték a dunai bolgároknak (forrásokban ugyan sem időponthoz, sem hadvezérhez nem kötött, Bóna rekonstrukciója szerint azonban) Krum kán által 803–804-ben vezetett irtóhadjáratait; következésképp a bolgár uralom alá került Alföld teljesen elnéptelenedett avar pusztává („deserta Avarorum”) vált. A kérdésről részletesebben: BÓNA 1966 323–324; BÓNA 1984 370–373; az ötlet tarthatatlanságáról: GJUSELEV 1966; SZŐKE 1993; OLAJOS 1996 91–102, főleg 91–94.

⁶⁵ Jellemzően Karoling „reneszánsz” jelenség, hogy amíg a római kor mártírjainak szentként való tisztelete szerte a Karoling birodalomban éppen ezekben az évtizedekben virágzik fel, s kolostorok sora alapozza meg évszázadokra gazdagságát az ezek reliquia-sírfját felkereső nagyszámú zarándokból, a kor igazi mártírjairól, az avar és szláv misszióban mártírumot szenvedőkről alig emlékezik meg hagiográfia, a szent püspök és mártír típusa többé nem aktuális, cselekedeteikről jószerevével semmit sem tudunk. Jellemzően egyedül Nagy Károly sógorának, I. Gerold bajor őrgrófnak a mártírságáról van életrajzi adatunk (*Heitonis Visio Wettini* c. 27, *Graus 1965* 97). Az őrgróf 797-ben az avarok ellen haddal indult, s Pannoniába érve „miközben a hunok (= avarok) elleni ütközetet vezette s (meglehetősen könnyelműen, talán kissé dőlyfösen is) előttük fel-le lovagolt,” két kísérőjével együtt megölték – feltehetően lenyilazták (*Eindardi Vita Caroli* c. 13). Így aztán jó, hogy annyit tudunk, létezett egy Theodorus, bár nevén és titulusan kívül alig valamivel többet tudunk róla, végső nyughelye is homályba vész. Pedig talán ha egy századdal korábban térít az avarok

között, az „(egyház)politikai szentek”, Emmeram, Kolumban, Rupert vagy Kilián s főleg a nagy egyházszerző és térítő püspök, Bonifatius korában, neki is támadt volna életrajzírója. (MAYER 1992 33–40). Ennek hiányában persze a képzletnek is jóval tágabb tér jut – de életrajztól függetlenül egy térítő püspök működésének, majd végső nyughelyének így is voltak szabályai, általános feltételei (ld. alább).

⁶⁶ Esetleg angolszász szokást követve, ld. pl. Bonifatius sírja Fuldán, a templom nyugati bejárata közelében. A szokás eredete Róma, ahol 514–688 között a pápákat a Szt. Péter bazilika bejárata előtt temettek el, mint az „apostol várának kapuőreit”. Csak I. Leo pápa maradványainak I. Sergius pápa által a bazilika keresztházába történt translatio-jával (688) kezdődött meg a temetkezés a tulajdonképpeni templomban (BORGOLTE 1989 72–93).

⁶⁷ BÓNA 1966 325. Ebben az esetben aligha számolhatunk azzal, hogy a helyi, avar tradícióknak megfelelően először csak fatemplomot építettek, ld. az ugyanekkor tértítés alá vont, de Pannoniánál jobban kutatott Szászöld templomait: LOBBEDEY 1970; LOBBEDEY 1978.

⁶⁸ Egész Kelet-Közép-Európából az egyedüli biztosan 9. századi fatemplom maradványai Zalaszabar-Borjúállás szigeten kerültek elő, Müller Róbert asatásán (ld. alább), további párhuzamokhoz ld. AHRENS 1982 501–631.

⁶⁹ Errefelé a Kisalföldön a század végéig – amikor Szvatopluk serege „farkasok módjára” pusztította végig a vidéket (883–884) – eléggé eseménytelenül zajlott az élet. Semmi sem akadályozhatta a keresztény hitre tért népet tehát abban, hogy hasonlóan, mint az egész keleti határvidéken mindenütt ebben a (szentkultusztól amúgy is mélyen átitatott) korszakban, különös előszeretettel éppen ne az őt vagy őseit megtérítő püspök által építtetett és temetkező helyül választott templom mellett temetkezzen – ha volt ilyen.

⁷⁰ 1938-ban a cukorgyár területén sírokat bolygattak meg. A leletekből 1954-ben két díszítetlen edény és két, rombusz átmetetű huzalból hajlított, poncolt díszű bronz karperec (leltsz. 55. 228.1–4), me-

lyek a 8. század végére, 9. század elejére keltezhető, kerültek a soproni múzeumba. Ugyanitt településre utaló hullámvonalaköteg-díszes edénytöredékeket is találtak, melyeket Török Gyula véleményét elfogadva ugyanerre a korra helyez Bóna István (BÓNA 1966 306).

⁷¹ Nagy Károly, aki 791 őszén hatalmas becsvágygal egész lovagságát mozgósította az avarok elleni „keresztes hadjáratra” s seregében ott menetelt nemcsak világi, de egyházi vezérkara is (A katonáskodó egyházi méltóságokról: PRINZ 1971.) Győr környékéig jutva, főként logisztikai hibák miatt, már olyannyira harc- és mozgás-képtelenné vált, hogy csak egyetlen feladata maradt: hadnépét (püspökei közül nem is egy életével fizetett a kalandért – ld. a korabeli évkönyvek beszámolóját BÓNA 1985) mihamarább újra biztonságba vezesse. Természetszerűleg választotta hát a Savaria (Szombathely) és Scarbantia (Sopron) felé vezető régi római utakat, s haladt át a későbbi Petőháza vidékén.

⁷² Pribina elűzésének okáról ld. Cs. Sós 1969 52, 8. jegyzet.

⁷³ *Conversio* c. 11. (ed. WOLFRAM 1979, 52–35) c. 11.

⁷⁴ Cs. Sós 1963 31–38, Abb. 9; Cs. Sós 1973 107–112, Abb. 31–33.

⁷⁵ Cs. Sós 1994 87. Ettől a palánkszakasztól nyugat felé más jellegű, gyengébb minőségű, s vsz. fiatalabb palánkfalak jelentkeztek (Cs. Sós Ágnes közöletlen ásatási eredménye). A „palánkvár”-at Cs. Sós Ágnes Pribina várával, a *Conversio* említette *munimennel* azonosította (Cs. Sós 1994 87).

⁷⁶ Az árok aljáról előkerült kerámia-töredékek között jellegzetes dunai bolgár típusokat s több olyan téglatöredéket is találtunk, amelyekre utólag olyan jellegű lófigurákat karcoltak be, amelyek a kazár birodalom (szaltovo-majaki kultúra) várain kívül ugyancsak a bolgároknál jelennek meg (ld. Pliszka-Preszlav 4 [1985] több tanulmányát is). Ha ehhez hozzávesszük a Garabonc-Ófalu I temető 55. sírjának bizánci jellegű kétélű kardját és a 14. sírjában fekvő halott dunai bolgár módra torzított koponyáját (SZÓKE 1992B 92–96, 151–159 és u.ott Éry Kinga antropológiai tanulmánya: 374–375), joggal té-

telezzük fel, hogy Pribina kíséretének nem jelentéktelen részét dunai bolgárok alkották. Hogy ezek Pribina zalavári letelepedése előtt, annak Délvidéken tett kényszerű „kirándulása” során csatlakoztak hozzá, vagy esetleg már valamivel korábban, a Száva-Dráva-köz keleti felének a 820-as évek közepén történt bolgár megszállásakor ideköltöztek, arra további szerencsés régészeti leletek adhatják majd meg a választ.

⁷⁷ Cs. Sós Ágnes még a palánkfalal körülvett részt tekintette Pribina és Kocel udvarházának, Mosaburg akropolisának, hasonlóképpen BOGYAY 1992 171.

⁷⁸ Hasonló tagolás és jogi különállás mutatható ki pl. Ptuj-Pettauban, ahol a vár kétharmada a salzburgi érseké, egyharmada pedig egy előkelő karantán (egyések szerint Gundakar gróf, mások szerint Heinrich herceg, míg a legtöbb kutató szerint a pannoni Kocel) birtokában volt, aki azután felségárulás miatt elveszítette ezt a birtokrészét (Arnulf 885. évi hamis oklevele MMFH III. 1969. 126; GRAFENAUER 1952–53), és az udvarház Y-alakú belső osztófala alapján ilyesmiről lehetett talán szó, bár alacsonyabb szinten, az északi Kisalföldön Ducové-Ducón is (IMPORTANT SITES 1978 74–84). Kérdés ugyanakkor, hogy egyáltalán Karoling kori-e a Szombathelyen rekonstruált, ovális, osztatlan kővár (TÓTH 1978), nem is beszélve a 802-ben említett *castellum Guntionis*-szal azonosított, a Gyöngyös patak Rábába szakadásánál talált földsáncmaradványról (DÉNES 1996).

⁷⁹ BRÜHL I. 1975, II. 1990. A kérdés további irodalmáról bővebben: SZÓKE 1976 91–99.

⁸⁰ DOSTÁL 1975

⁸¹ Feltűnő, hogy a mártír neve elől hiányzik a „szent” jelző, amit a többi templom esetében nem felejt el kitenni a *Conversio* szerzője. Szokatlan maga a szófordulat (*humatus pausat*) is, ahogy a mártír elhelyezését a templomban leírja. Ez alapján nem kizárt, hogy az egész mondat utólagos betoldás a szövegben. E szempontokra Tóth Endre hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Talán a betoldás természetéből adódó kényszerű szükségesség is az oka annak, hogy sem a templom felszentelésének idejéről és körülményei-

ről, sem pedig a mártír származásáról nem tudunk meg semmit.

⁸² Ezek a helyek a *Conversio* szerint: *Dudleipin*, *Ussitin*, *Businiza*, *Bettobia* (Pettau-Ptuj), *Stepiliperc*, *Lindolveschirichun*, *Keisi*, *Wiedhereschirichun*, *Isangrimeschirichun*, *Beatuseschirichun*, *Quinque Basilicae*, *Otachereschirichun*, *Palmunteschirichun*

⁸³ Szt. István protomártír tiszteletére szentelt templom *Wittimar* birtokán, Szt. Mihály arkangyal temploma *Ortahuban*, Szt. Pál apostol temploma *Werideben*, ugyanott külön említve Szt. Péter apostolfejedelem temploma, Szt. Margit (Margareta) temploma *Spizzunban*, Szt. Lőrinc (Laurentius) temploma *Temperhrcben*, Szt. Péter apostolfejedelem temploma Unzato birtokán *Cellaban*, Szt. István protomártír temploma *Ztradachban*, Szt. János evangélista temploma *Quartinahaban* és név nélkül felsorolva még *Fizkere*, *Muzziliheschiricun* és *Ablanza*, ahol templomokat szentelt fel a salzburgi érsek.

⁸⁴ Cs. Sós 1984. 14–17, Plan 3–4; hasonlóan TÓTH S. 1990 148.

⁸⁵ A szerző 1996-ban közel 300 sírt tárt fel a kápolna szentélye mögött, továbbá a déli ill. északi alapfalak mentén gazdag kora Árpád-kori viseleti leletanyaggal; a korábbi sírokhoz ld. Cs. Sós 1963 160–188.

⁸⁶ Az eredeti közleményben a feltárást végző Ádám Iván az ugyancsak általa kiasott római castellumtól délnyugatra 150 lépésnyire egy olyan, pontosan keletelt 27,8 x 21,6 m-es négyszögletes „szentélyzáródású,” (a „szentély” belső méretei: H. 3,4 m, Sz. 8,4 m) háromhajós „bazilikáról” tudósít, ami szerinte a Balaton vidékén tipikus Árpád-kori templom. (ÁDÁM 1882 23, 26–28). Az általa közzétett alaprajzon a falak nyugat felé még olyannyira tovább folytatódtak, hogy legalább további két helyiség tartozhatott az épülethez. Ez a rész azonban a Cs. Sós által közzétett alaprajzról már lemaradt, így az valóban sokkal jobban hasonlított az ír-skót-misszió-hívó Cibulka nyomán felfedezett, a 8. században valóban ír szerzetesek által felépítettek (Brétigny (Soissons mellett) kolostortemplomához (Cs. Sós 1973 146, Abb. 42). S bár más kutatók (Nagy

Lajos, B. Thomas Edit) – egyébként ugyancsak kevés tényre támaszkodó – véleménye szerint a templom inkább késő római, Cs. Sós az alaprajz fenti párhuzama, továbbá az alapján, hogy a fal kötőanyaga „barbár” jellegű volt és egy liliomdíszes ezüstpézn is napvilágra került, „ami salzburgi érseki pénznek bizonyult,” (csakhogy középkorinak! – ÁDÁM 1882 23), Karoling-kori salzburgi ír szerzetesek művének határozta a „templomot” (Cs. Sós 1968 386). Ám a feltárást alapján az épületről sem az derül ki egyértelműen, hogy templom volt-e – ld. további falakat nyugat felé, s a sírok hiányát a „templom” körül –, sem pedig az, hogy mikor épült. Ezért ellenőrző feltárások nélkül egyelőre minden alapot nélkülöz Cs. Sós Ágnes feltevése a sümegi „Karoling-kori baziliká”-ról.

⁸⁷ Ld. fentebb részletesen, Cs. Sós 1961.

⁸⁸ Az ókeresztény sírkápolnában talált hullámvonal-köteges edénytöredékek esetlegesen 9. századiak (Cs. Sós 1973 146–148, Abb. 43, Taf. 21) – ugyanis éppen a kései római kort követően, a 4.–6. században készülnek megtévesztően hasonló kinézetű edények (FRIESINGER–KERCHLER 1981; RODRIGUEZ 1992). Mivel a korszakból nemcsak a sírkápolnák közvetlen környezetén, de a távolabbi körzetben sem ismertek Karoling-kori temetkezések, kívánatos lenne az edénytöredékeket újabb, tüzetesebb elemzés alá venni. Legutóbb jogos érvek merültek fel a *Conversio* *Quinque Basilicae* helynevének Pécs kora Árpád-kori *Quinque Ecclesiae* nevével való azonosítása ellen is (TÓTH 1991).

⁸⁹ Cs. Sós 1973 149–153, ahol a szerző a morvaországi párhuzamok alapján a rotunda 9. századi meglétét valószínűsíti, és a helyet Bogyay nyomán a *Conversio* *Ortahu* helynevével hozza összefüggésbe. A keltezés azonban nem erősítik meg régészeti megfigyelések. Az esetleg 9.–10. századra keltezhető cserepek szórványként kerültek elő, s nemcsak a templom körül nincsenek Karoling-kori sírok, de még a város területén, sőt tágabb környezetben sem kerültek ilyenek elő, miként hasonló korú telepnyomok sem ismertek – holott a „Magyarország régészeti topográfiaja” vonatkozó kötetei révén az egés

megye területének régészeti adatbázisa ismertté vált.

⁹⁰ KISS-TÓTH 1993 185. Sem a 65. sír díszítetlen bronz pántgyűrűje, sem pedig a 7. sír „csontnyelű” borotvakése nem bizonyíték a korai keltezés mellett. Használati eszköz sírba tétele egyébként sem jellemző a Karoling-kori templom körüli temetkezésekre (szemben a korszak pogány sírjaival), a borotvakés agancs nyéllel pedig teljesen ismeretlen a korszakból. Ekkor ugyanis a vas lemeztokba hajlítható kések (Klappmesser) voltak használatban (SZÓKE 1992b 106–108.). Mindössze a pontkór-díszes, agancsnyél emlékeztet azokra a vaskésekre, amelyeket a Duna mentének 9. századi pogány női sírjaiban találunk (SZÓKE 1982).

⁹¹ MGH. D. reg. Karol. I, 2, No. 102.

⁹² KOS 1936; BOGYAY 1960; Cs. SÓS 1973 33–38, legutóbb WOLFRAM 1979 134–136, így pl. *Salapiugin*–Zalabér, *Ortahu*–Veszprém, *Turnava*–Somlóvásárhely, *Wittimaris* templomának Keszthely-Fenekpusztával azonosítása (Újabban a Zalaszabar-Borjúállás szigeten talál templomot kísérli meg az ásató ezzel a templommal azonosítani). Bizonytalan *Quinque Basilicae*=*Qinque ecclesiae*=Pécs azonosítása is (ld. fentebb). *Mosaburg*=Zalavár-Vársziget azonosítása mellett egyedül *Bettovia* =Poetovio~Pettau~Ptuj egyezése látszik meggyőzőnek. A többi, még bizonytalanabb helynév-azonosításhoz ld. VÉKONY 1986; VÉKONY 1997.

⁹³ Az oklevelekről ERDÉLYI 1902, a velük szembeni fenntartásokról és további irodalomról TÓTH S. 1990 148.

⁹⁴ Sem a múlt századi amatőr felmérések alapján, sem pedig a századunk közepe óta folyó szisztematikus ásatások révén nyert adatok alapján nem rekonstruálható kellő biztonsággal a szigeten belül a török kori végvár és a benne fekvő templom pontos helye, ezáltal az a *passus* sem, amit G. Turco használt az alaprajz készítésekor. GYULAI 1902 440; SZÓKE 1976 69–71; Cs. SÓS 1976 111–114; TÓTH S. 1990 148.

⁹⁵ Az északi oldalon valamilyen ok miatt elmaradt ennek jelölése – ugyanakkor a templom déli falával párhuzamosan kívüli egy hasonló támaszsorot jelölt Turco.

Tóth Sándor szerint Kozák Károly által tanul tartja a templomon belüli támaszsorot a 16. századi erődítés részének, s ezért a templomot egyhajósnaK (KOZÁK 1966 51.), mivel a templom profán használatára nincs adat a vár fennmaradt három leltárának egyikében sem (TÓTH S. 1990 156, 14. jegyzet), a templomtól délre húzódó támaszsor pedig a kolostor kerengőjére utalhat (TÓTH S. 1990 148.). A templomhajó Tóth szerint háromhajós lehetett, mivel a szabolcsi templom, ami formában is, méretben is hasonló, biztosan háromhajós volt. (TÓTH S. 1990 156, 16. jegyzet). Ám a zalavári templom egy korábbi, Karoling-kori templomot is magában rejt, aminek formája, belső aránya és méretei a későbbiekben is meghatározóak kellett maradjanak, míg ilyen történeti kötöttségek nem korlátozták a szabolcsi templom építőjét – ezért a formai és méretbeli hasonlóság ellenére, biztos régészeti megfigyelések hiányában, s az építőmester azonosságának bizonyíthatatlansága miatt a szabolcsi párhuzam sem igazán meggyőző a háromhajós szerkezet mellett – noha aligha lehetett más.

⁹⁶ SZÓKE 1976 69–71; Cs. SÓS 1963 5–10; TÓTH S. 1990 148.

⁹⁷ RÉCSEY 1892

⁹⁸ Kozák Károly kísérletei már csak azért sem megnyugtatóak, mert az alaprajzból még azt sem lehet – egyéb régészeti megfigyelések hiányában – eldönteni, hogy a Karoling-kori vagy az Árpád-kori, netán egy még későbbi állapotot tükrözik-e vissza. KOZÁK 1966 51; TÓTH S. 1990 156. 16. jegyzet.

⁹⁹ Cs. SÓS 1963 42–117.

¹⁰⁰ FEHÉR 1957 52. Cs. Sós szerint ez azonban nem más, mint a fonatos konstrukciójú 9. századi várfal kapuval megszakított szakaszának leégett maradványa, amit a 11. századi „belső vár” alapozásánál átmetszettek (Cs. SÓS 1976 115.), ezért ő a temetőhöz tartozó templomot a homokgödörtől nyugatra kereste, mivel itt magasodott fel a legjobban a sziget és rajta ill. a homokgödör keleti széléig gazdag kötőrmelék húzódtott. Ennek következtében az 50-es évek első felében feltárt temetőrészt – a szabálytalan, töredezett sírrend alapján – a Karoling-kori

temetkezések legszélének határozta meg. Utóbb véleményét módosítania kellett, mivel a homokgödör nyugati szélénél egy Árpád-kori várfal (az ún. belső várfal nyugati fala) alapozása került elő (Cs. Sós 1973 Abb. 30.).

¹⁰¹ Cs. Sós 1976 112–114, 3. ábra; TÓTH S. 1990 148, 175. 1. kép, MÉRI 1988 67–73.

¹⁰² Cs. Sós 1963 68–91.

¹⁰³ FEHÉR 1953 35–39. szerint a temető legkeletibb sírjait a temetkezések legrégebbi rétegével azonos korú, leégett faépület (= fonatos erődítésfall!) rétegébe ásták. A temető közepén, egy épület nyugati falától (= Cs. Sós: 9. századi erődfall!) kezdve temetkeztek a „nagykoporsós” előkelők, tőlük északra, délre és nyugatra az egyszerűbb emberek. Utóbbiak a 10. században és a 11. század első felében „hagyományból” folytatták a temetőt, s egészen egyszerűen temették el halottaikat, majd a bencés apátság építésével a temetkezés itt megszűnt, ill. áttelepítették a temetőt a sziget északnyugati felében felépített kis kápolna köré. A legutóbbi évek ásatai a homokgödörtől északra úgy módosították a fentieket, hogy megállapíthatjuk: 1) a Karoling-kori „nagykoporsós” temetkezések a szigetet átvágó nagy Ny-K irányú erődítési árok földsáncának déli széléig elhúzódtak, 2) a későbbi, talán 10. századi és az Árpád-kori temetkezések az egyik sírban talált I. László érem alapján a 11. század utolsó negyedéig, végéig biztosan folytatódtak, 3) az Árpád-kori temetkezések az időközben betemetett nagy árok felett és azon túl tovább északra messze elhúzódtak, s még itt is több egymás feletti sírreteget alkottak.

¹⁰⁴ A récéskúti bazilika feltárása óta kísérő és újra meg újra visszatérő gondolat, hogy a 9. századi Szt. Adorján templomot a récéskútival azonosítsák, bár az ötlet már első megfogalmazásakor is eléggé ellentmondásos volt. Dercsényi Dezső ugyanis az alaprajzi sajátosságokat Róma, s főleg Isztria hatásával magyarázta (ami automatikusan magával vonta az aquileiai patriarchátus közreműködésének kérdését), ám a templomot mégis a salzburgi érsek által építtetett, Szt. Adorján mártír sírját magába foglaló templommal azonosította (bár a mártír-

sír helyét nem is kereste). Hogy az ellentmondást feloldja úgy vélte, a *Conversio* azon adata, miszerint a templomot a salzburgi érsek építtette, egyszerűen propaganda-fogás. (DERCSÉNYI 1948 96.) Bár az ötletet Bogay Tamás kezdetől fogva megalapozatlannak és elfogadhatatlannak tartotta (kutatástörténeti áttekintéssel: BOGYAY 1992 170–171.), az mégsem múlt ki egészen szakirodalomból. Györffy György az *ecclesia* szó Pozsonyi Évkönyvekben használatos jelentését vizsgálva úgy vélte, „ennek alapján bizonyos, hogy 1019-ben még nem monostort alapítottak, hanem a récéskúti szigeten világi egyházat, bazilikát Szt. Adorján tiszteletére” (GYÖRFFY 1977 325.). Ezt fűzte tovább Tóth Sándor, aki már úgy fogalmazott: „Annak mindenestre, hogy az 1019-es felszentelési adatot, amely nemigen utal kolostorra, a 11. században megújított récéskúti templomra vonatkoztassuk, nincs akadálya. A fentiek után csaknem biztos, hogy ez volt a korai Szt. Adorján-templom, amely pedig már a 9. században apátságivá válhatott.” (TÓTH S. 1990 150–151.) Tóth Sándor ezek után úgy rekonstruálja a Szt. Adorján templom kora Árpád-kori történetét, hogy „mivel a szent kultuszhelye – bizonyára apátsági keretek között, de talán 1019 után – a Várszigetre került, ahol a 9. századi titulus a Mária-kápolna címében öröklődhetett”, így a Vársziget szakrális szerepe megerősödött, míg Récéskúté „megmaradt a késő középkorig, de egyre gyengült,” (TÓTH S. 1990 151.). Az „1019 után”-t az ezt megelőző mondatban konkrétan is meghatározza: „1070–1080 tájára”. Eszerint az első okleveles adatok (1019, 1024) még a récéskúti bazilikára vonatkoztak, ahonnan csak – a kőfaragványok Tóth Sándor által meghatározta kelezése alapján (amit változatlanul megismétel TÓTH S. 1994 passim) – az 1070-es, 80-as években költöztek volna át a Várszigetre, hogy a Karoling-kori Mária templomot felújítva ott építsék fel az új apátsági templomot. Tóth Sándor azonban, kitűnő gyakorlati régész léte ellenére is megfélekedzik arról, hogy művészettörténetileg talán megalapozott elképzelését (bár az ezzel

szembeni, ugyancsak megalapozott agyályokat ld. BOGYAY 1992 170–174.) régészetileg is ellenőrizze. Ha ugyanis a récéskúti templomot a 11. század utolsó harmadáig használták, akkor ott ugyanúgy kellett, hogy temetkezzenek, mint ahogy a várszigeti Szt. Adorján templom mellett. Míg azonban utóbbinál számos (s a kor viszonyaihoz képest) leletanyagban gazdag Árpád-kori sír került elő, még hozzá több rétegben egymás felett, a récéskútinál egyáltalán nem találtak Árpád-kori sírleletet – bár Cs. Sós Ágnes a feltárt sírok egy kis hányadát erre a korra teszi (erről ld. még alább). Ezzel szemben jellegzetes Karoling-kori sírlelet, ha nem is nagy számban, de a feltárt sírok számához képest a szokásos arányban mégiscsak előkerült (Cs. Sós 1969 Abb. 33. 2–3, Taf. XXXVII 1–8.). Ugyancsak meggondolandó, hogy a Vársziget északnyugati felében 1996-ban újra kiásott Árpád-kori kápolna a körülötte feltárt sírok leletanyaga alapján a 11. század közepe táján már állhatott, s a homokgödri körüli Árpád-kori temetkezések is legalább ezekkel egyidősek. Sokatmondó adat például, hogy a homokgödri (=Turco-féle) templomtól messze északra, már a Pribina-féle *muniment* körülvevő sáncárok visszatöltött földjébe temették el azt a halottat, akinél egy Géza dux dénárt találtunk. Márpedig ha csak ekkor kezdődtek a temetkezések – miként Tóth Sándor a kövek stílusa alapján feltételezi –, akkor még minden bizonnyal jutott volna elég hely a halottnak a templomhoz sokkal közelebb is.

¹⁰⁵ Ilyen vonatkozásban tehát igazat adhatunk Tóth Sándornak – bár az ő kiindulási alapja más volt –, hogy a korábbi templom titulusa az Árpád-kori Szt. Adorján monostor testében sekrestyéül szolgáló Mária-kápolna címében öröklődhetett tovább (TÓTH S. 1990 151.). A 9. századi Mária templomot utolsó munkájában Cs. Sós Ágnes eléggé ellentétesen lokalizálta: míg előbb a sziget déli részének későbbi, Árpád-kori és késő középkori erődített jellegéből annak Karoling-kori előzményét megsejve, az *infra muni-* *men* álló Mária templomot is ide helyezte (Cs. Sós 1994 86.), utóbb mégis úgy fo-

galmazott, hogy mivel az ettől északra fekvő palánkfalú „belső vár” lehetett Pribina vára, az ott általa feltárt gyűrűkriptás zarándoktemplom azonos a Mária templommal (Cs. Sós 1994 87.).

¹⁰⁶ A pusztulás pontos időpontjára talán majd a még jelenleg is folyó feltárások adják meg a választ.

¹⁰⁷ Főleg a templom nyugati felében és a nyugati falak előtt került elő több nagyméretű, az Árpád-korra keltezhető gödör, amit a lebontott templom fel nem használt köveivel töltöttek ki. E sajátos kőraktárhoz jó párhuzam az az adat, amit M. Aubert említ: „Signy (Ardennes) apátság krónikájának egy helyéről tudjuk, hogy amikor a lebontott épületek anyagát nem használták fel az újbán, ezeket *elföldelték az apátság kerítésén belül.*” Amikor ugyanis Alard apát (1156–1174) fekete kövekből újraépíttette a kerengőt, a régi kerengőből származó oszlopokat, lábzeteket és fejezeteket a konverzusok hálóépülete és a kőművesek háza között földeltette el. ld. AUBERT 1947 T. 1. 102. és 4. jegyzet. Az adatra Holl Imre hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok neki.

¹⁰⁸ Jelen ismereteink a templomról Cs. Sós Ágnes dokumentációjára épülnek. A halálát (1993) követően tovább folytatott kutatások a templom építési fázisaira, alaprajzi sajátosságaira vonatkozó megállapításait kisebb–nagyobb mértékben valószínűleg módosítani fogják, ezért az alább következő, az ő dokumentációján alapuló leírás inkább csak tájékoztató jellegű.

¹⁰⁹ A déli oldalhajó egy falcsatlakozása alapján. A dokumentáció éppen a templom legkényesebb részén, a keleti oldalon a legkevésbé tiszta: nem ad világos és egyértelmű képet a főszentély csatlakozásáról a hajókhöz – ezért nem egészen egyértelmű az oldalhajók keleti záródásának meghatározása sem –, ahogy nem ad a szentélyen belül előkerült falak viszonyáról sem a félköríves apszisfalhoz. Így mind a szentély, mind a kriptafolyosó típusának meghatározása bizonytalan. Ld. alább.

¹¹⁰ A félköríves apszisfal végei azonban egyáltalán nincsenek bekötve a templom ha-

- jójába, nem csatlakoznak az oldalhajók keleti zárófalához, hanem szabadon lebegve a semmiben végződnek (?!).
- ¹¹¹ Ugyancsak további falkötés nélkül, szabadon lebegő végekkel (?!).
- ¹¹² Lehet ugyanis, hogy a két „apszis” között volt egy folyosószerű körüljáró, gyűrűkripita, s akkor az ehhez kapcsolódó „mártírsír” a „belső” apszison belül keresendő. De ugyanúgy elképzelhető, hogy a belső „apszis” valójában egészen más jellegű volt, pl. statikai feladatot látott el (mivel itt eléggé hiányosan maradtak meg az alapok, lehetséges pl., hogy nem is annyira ívet, hanem inkább egyenes vonalat alkotott, s akkor akár egy diadalív alapozása is lehet). Ebben az esetben a „szent sír” azonos lehet a „külső” apszis belső oldalánál talált nagyjából négyszögletes köves alapozással, a körüljáró pedig a „külső” apszist félkörívben keretező folyosó. Ez a négyszögletes köves alapozás és a benne észlelt mélyedés azonban inkább csak egy (kora)középkori oltár jellegzetességeit, mint egy klasszikus Karoling-kori szent sírét mutatja. A még most is folyó kutatások befejezése után talán szabatosabb válasz adható ezekre a kérdésekre.
- ¹¹³ A folyosó külső fala (külső körív sugara 8,7 m, falszélesség 65–70 cm) nem köt be a templom hajójába (annak hosszanti falait kívülről érintené), ám kb. ott ér véget, ahol az oldalhajók egyenes záródású keleti végeinek kellene lenniük. A megújításról ld. alább.
- ¹¹⁴ Cs. Sós 1994 88.
- ¹¹⁵ Ezt a „helyiséget” Cs. Sós Ágnes mint déli annex-et az „első kőtemplom” fázisához köti (Cs. Sós 1994 87.).
- ¹¹⁶ Ezt az épületrészt azonosítja Cs. Sós Ágnes a kőtemplom harmadik fázisának szentélyével (Cs. Sós 1994 90.).
- ¹¹⁷ Az előcsarnok főfalai a sírboltok külső falainak a vonalával estek egybe, s a hajó főfalainak folytatásában még egy újabb támaszsor alapozása futott. Az előcsarnok belsejét szintén nagyméretű Árpád-kori gödrök bolygatták meg, ezért pl. a támaszsor-alapozások közül a délről számított második (hasonlóan a hajóban lévő déli támaszsorhoz) inkább csak kikövetkeztethető.
- ¹¹⁸ Cs. Sós dokumentációja szerint a torony a nyugati fallal együtt, egyszerre épült.
- ¹¹⁹ Mivel a „Westbau”, „Westwerk” a templom építése idején terjed el a Karoling birodalomban, ezért nem zárható ki, hogy valami hasonlót kíséreltek meg itt is létrehozni. Ám a „Westwerk” ezekben az esetekben soha nem szélesedett ki szinte már kereszthajónyi szélességűre, s a középső tornyon kívül, ami a „Westwerk” kriptája feletti négyzetből emelkedett fel, általában még egy nyugati homlokzati toronypár is tartozott hozzá (sőt esetenként a lépcsőfeljárók részére kétoldalt még külön kör alakú lépcsőtornyokat alakítanak ki), amelyek itt a meglehetősen gyenge, egyszerű sávalapozásból kevésbé rekonstruálhatók. A kérdésről ld. alább még bővebben.
- ¹²⁰ Az alapozási árkok alján először durvaszemű, kavicsos, sárgás homok és kevés mész felhasználásával habarcsréteget terítettek el, majd erre kerültek az ugyanezzel a gyenge minőségű habarccsal összefogott, rendszer nélkül bedobált, jórészt alaktalan homokkő-, kisebb részben mészkő- és bazalt darabok ill. római téglatöredékek. A felmenő falakat a nagyméretű Árpád-kori gödrökben talált rengeteg kötőredék alapján valószínűleg ugyancsak ilyen kövekből építették. A kevés gondosabban megmunkált, kváder jellegű kővel a faléleket, nyíláskereteket rakhatták ki.
- ¹²¹ A későbbi feltárások során valószínűleg ellenőrizni tudjuk azt is, hogy a szentély mögötti folyosó északi felében talált, megújított terrazzo-padló mennyre hasonlított az árokba döntött padlótermékekhez. Érdekes itt megemlékezni arról is, hogy Radnóti Aladár 1946–47-ben, a récéskúti bazilika feltárásánál az apszisokban ugyancsak „durva terrazzo-padlót” talált, míg a falakon sárgás rózsaszínű freskók nyomát látta. (Radnóti A., A Zalavár-récéskúti ásatások eredménye. Ásatási jelentés 1953. jún. 2. – idézi Cs. Sós 1969 55.)
- ¹²² Egy, a folyosóban készített metszet rétegsora szerint: 1) a homokos szűztalaj felett 2) előbb vékony habarcsréteg, 3) majd agyagos homoksáv, 4) ezen a római padlóteglák sora, 5) végül egy terrazzo-réteg következett.

- ¹²³ A figurák meghatározásához sajnos egyelőre nincs elegendő támpontunk, későbbi szerencsés leletek segíthetnek még a pontosabb definiálásban. A figurális töredékeknél a ruharedőzés módja, a kéztartás sajátosságai a korai Karoling-kori dél-tiroli falfestményekkel (főként Naturns, St. Prokulus –EGGENBERGER 1974; GEBAUER ET AL. 1990), mutatnak rokonságot. A feliratból maradt *capitalis* betűk típusa – különösen az M egymást keresztező, rövid középső szárai, s a többi betű sarkantyús, nyújtott szárai ugyancsak inkább a Karoling-előtti korhoz kötődnek (ld. pl. a 8. század közepéről Theodota sírkövét – bár bizonyos elemek később is előfordulnak), mint a klasszikus, a 2. századi római császárkori feliratokat másoló Karoling-reneszánszhoz (ld. a 836-ban írt Minta-ABC-t – Bern, Burgerbibliothek Nr. 250, vagy a Nagy Károly személyes felügyeletével készült I. Hadrianus pápa [+795] halálakor Tours-ban készítettett és a római Szt. Péter bazilikában máig látható sírfeliratot. – KLOOS 1980 114–122.). Bernhard Bischoff Cs. Sós Ágnesnek adott szakvéleményében a „9. századi kelteztést helyben hagyta” (Cs. Sós 1994 88.).
- ¹²⁴ Eléggé bizonytalan, milyen nyílást is zártak el a festett üveglapok: a középkori festett üveglapok lényege ugyanis, hogy a színes kép mintegy „festett fény” épüljön fel – aminek pedig alapvető feltétele a kívülről jövő fényforrás (FRODL-KRAFT 1970 6). Ez azonban itt olyannyira nem látszik fontosnak, hogy a figurák kontúráját hangsúlyozó aranyfestés egyenesen belülről jövő megvilágítást igényelt, a háttérből érkező fény ugyanis „fény-kép” helyett fekete kontúrokká változtatta volna az ábrát. Ezért kevésbé rekonstruálhatjuk az üveglapokat valódi ablaküvegeként. Inkább olyan, belső felszerelési tárgyhoz tartozhattak, mint pl. a mártírsír *fenestellaja* (körfolyosó felé nyíló „ablaka”), esetleg egy nagyobb, ház-alakú reliquia-tartó, díszes sírépítmény, amelyeknek kiégészító, vagy éppenséggel fő díszét alkothatták. A figurák és feliratok mérete is ilyen jellegű alkalmazást valószínűsít.
- ¹²⁵ A ravennai S. Vitale még 6. századból származó holdüveglencséi („Butzen”) után
- korban leghamarább Kölnből ismerünk egy festett spirálindás díszű, Karoling-kori ablaktöredéket (RODE 1974). Lorschból való az első, a 9. század végére, 10. század elejére keltezhető, igaz, már rögtön emberméretű Krisztust ábrázoló festett üveglap, s azután már csak a 11. század elejéről Augsburgból ismerünk ép állapotban, eredeti helyükön megőrződött, teljes alakos, apostolokat ábrázoló üveglapokat (GERKE 1950). Kérdés, hogy biztosan román koriak-e a paderborni dóm átadásán talált festett üveglap-darabok, különösen az ott előkerült Karoling-kori freskó-maradványok ismeretében (LOBBEDEY 1986 I. 240–241, 247–263.).
- ¹²⁶ Hasonlóképpen halszálkamintásan faragottak az Einhard által építtetett Michelstadt-Steinbach-i templom (AUTENRIETH 1988 30.) vagy Reichenanu-Oberzell templomának oszlopfői, amelyeket azután mégis bepucoltak, sőt színes festéssel díszítettek. Valószínű, hogy Zalaváron sem csak a nyers kőfejezet volt a oszlop díszé, hanem vékony gipszstukkóval bevonták, majd festett ornamentikával látták el azt. Ennek azonban, sajnos, már egyáltalán nem maradt nyoma a kővön.
- ¹²⁷ A Karoling-kori épületszobrászati emléksanyag összefoglaló rendszerezése máig nem készült el, kisebb tájegységek kőfaragványairól készültek csak katalógusok (pl. SAPHIN 1986; JACOBSEN 1988; JOHANNSON-MEERY 1993). A szerény minőségű mosaburgi oszlopfő azonban aligha lesz valamikor is pontosabban besorolható. Típusa alapján csak annyi biztos, hogy nem a Karoling reneszánsznak a természetes növényzetre alapozott, akanthusz- és palmettalevelekből épülő (főként korinthoszi), hanem már a késő Karolingkor és az Ottó-kor újításaként megjelenő, absztrakt térmértani testből kiinduló oszlopfő-formákhoz, mint a csonka kúp-, piramis- és gomba alakú oszlopfők köréhez tartozik (WEIGERT 1936 17.).
- ¹²⁸ A padlótéglák gyakorlatlan kézzel bekarcolt szalagfonat-díszé feltűnően hasonlít a több töredékben előkerült fehér márvány „küszöbkő” szalagfonat díszítéséhez, mintha készítője annak motívumát igyekezett volna lemásolni.

- ¹²⁹ Cs. Sós 1994 87–89.
- ¹³⁰ Cs. Sós 1994 87.
- ¹³¹ Cs. Sós 1994 87.
- ¹³² 876 után „karintiai” Arnulf nemcsak Karantánia, hanem Pannonia, ezáltal Cs. Sós Ágnes feltevése szerint Mosaburg ura is lett „indokolt tehát egy *hercegi, majd királyi palotaegyüttes* (pfalz) kialakítására gondolni Pannonia korábbi központjának, Mosaburnak területén is.” (Cs. Sós 1994 89.) Alig valamivel később azonban már azt olvashatjuk, hogy a „Pribina kori vár bizonyos szerkezeti változásokon mehetett át. Mindenesetre a déli, vagy kolostori rész felé nyitottabb lett és igen valószínű, hogy így az Arnulf-féle pfalz az ún. *kolostori pfalzek* csoportjába sorolható.” (u.o. 90.) A feltárások egyelőre sem palotaegyüttes, sem kolostor maradványaira nem bukkantak. Nem történt meg az írásos források újraelemzése sem, amelyekre támaszkodva a régészeti bizonyítékok hiánya ellenére is biztos állítható lehetne, hogy Arnulf egyik székhelye a pannoni Mosaburg volt. Ezért egyelőre bármiféle pfalzról megalapozatlan dolog beszélni.
- ¹³³ Az építmény rendeltetéséhez párhuzamul Cs. Sós az eichstätti (Bajorország) dóm nyugati felében lévő 10. századi memoria-építményt említi (Cs. Sós 1994 89–90.)
- ¹³⁴ A faoszlopokon álló, belül több helyiségre is osztott, nagyméretű (H. közel 20 m, Sz. mintegy 10–12 m) épületek egyelőre mind a paliszádfallal körülhatárolt területen belül kerültek elő, rövidebb, déli oldalukkal nagyjából egy egyenes mentén elhelyezkedve, mintha egy képzeletbeli utcára dőlnének. Ilyen méretű és szerkezetű faépületek egyelőre ismeretlenek az avar korból (igaz, az avar kori településkutatás még igencsak a kezdeteknél tart) a Karoling-kori Nyugat-Európában azonban teljesen szokványosak (DONAT 1980 101–125.)
- ¹³⁵ Az alapozás „technikai sajátosságai a következő periódusban is megmaradnak” (Cs. Sós 1994 87.).
- ¹³⁶ Nemcsak azt nem bizonyítja sehol sem, hogy a többi temetkezéssel szemben miért keltezi ilyen korai időre a déli falhoz csatlakozó annexben feltárt sírokat, de az is magyarázat nélkül marad, hogy az első fázisban miért csak ide temettek, teljesen elhanyagolva a templom ennél előkelőbb helyét, a szentély mögötti részt, ahol több évtizeden át (Arnulf koráig) senkit sem temettek el, furcsa módon azonban a „magnagyobbított” templom szentélye mögött több rétegben egymás fölé temetkeztek.
- ¹³⁷ Ilyenek az előkelő férfiak sírjában a Karoling birodalom központi műhelyeiben készült sarkantyúk, a nőknél az egész keleti peremterület nemesi rétegére jellemző, filigránnal és granulációval gazdagon díszített, ún. veligárdi típusú (korábban egységesen, ma már inkább csak a cseh, morva és szlovák kutatás által a „nagymorva birodalom” kulturális expanziója bizonyítékának tartott) arany, aranyozott ezüst vagy bronz fülkarikák, gyűrűk, gombok. A Karoling birodalomból származik egy díszes ezüst fibula (ruhakapcsoló tű), jórészt a Rajna vidékén készültek vagy ott állították össze fűzérré a gyöngyöket, stb. – Keltezésükről, kulturális kapcsolataikról ld. morva vonatkozások: POULÍK 1948; HRUBÝ 1955; DOSTÁL 1965; Kárpát-medencei összefüggésekben: DOSTÁL 1966; Cs. Sós 1973; Felső-Duna-vidéki kapcsolatokhoz: FRIESINGER 1971–74; FRIESINGER 1975–77; általános kronológiai problémákhoz: GIESLER 1980, legutóbb összefoglalóan női és férfi viselethez is: SZÓKE 1992a–c.
- ¹³⁸ Ugyanígy Cs. Sós Ágnes is: „a templomközelbeli temetkezések követik a félköríves rész ívét és mind ezekből a sírokból, mind a félkörös épületen belüli kripták némelyikében feltárt sírokból a morva analógiák alapján a 9. század közepétől, utolsó harmadától datálható leletanyag került elő.” (Cs. Sós 1994 88.)
- ¹³⁹ BANDMANN 1951.
- ¹⁴⁰ A mártírsír meglétére csak a dokumentáció alapján következtethetünk (ld. fentebb), Cs. Sós Ágnes interpretációjában ennek nem tulajdonít jelentőséget. Pedig mártírsírt és ahhoz kapcsolódó gyűrűkriptás szentélyfejet csak egészben maradt szent maradványai részére építettek. Mivel Mosaburgban Mária maradványairól szó nem lehet, a mártírsírba csak egy másik szent (a *Conversio* alapján leg-

valószínűbben Szt. Adorján) maradványai kerülhettek.

¹⁴¹ Cs. Sós 1994 88–89. Ez a magyarázat azonban liturgiailag értelmezhetetlen, tehát nagy valószínűséggel téves. Ennek oka pedig leginkább abban a prekonceptióban rejlik, hogy Cs. Sós Ágnes a paliszádfalon belüli részt azonosította Pribina és Kocel udvarházával, a Conviersio-ban említett *munimennel*, az abban feltárt templomot pedig Mária templomával. Mivel ilyen patrocíniummal nem járhat mártírsír, a Szt. Adorjánt pedig a későbbi bencés apátság elődjével azonosította, a liturgia oldaláról megmagyarázhatatlanná vált a szentély mögötti körfolyosó és az egész „szentélykörüljáró” épületrész. A gyűrűkripta és a szentélykörüljáró kapcsolatáról ld. MAROSI 1996 23–24.

¹⁴² Mivel Cs. Sós Ágnes a templom védőszentjének Máriát tartja, ezzel kizárja azt a lehetőséget, hogy a templomot a salzburgi érsek építtethesse fel. A templom monumentalitása azonban mindenképpen tekintélyes, nagy hatalmú építetót feltételez, ezért esett a választás „karintiai” Arnulfra, aki legkésőbb nagyapja, Német Lajos halála után (876) a keleti végek legfőbb hűbérura lesz (WOLFRAM 1987 200–202, 290.). Logikusnak látszik a feltételezés, hogy akkor egyik székhelynek Mosaburgot teszi meg, ahol palotaegyüttese, (pfalz-a) részeként egy olyan templomot építtet, aminek nyugati végéhez magánkegyúri hatalma jelképeként egy Westwerket illeszt (ld. erről még alább). Ilyen nagyarányú építkezés az uralkodó intenzív jelenléte és ennek írásos említése (mosaburgi keltezésű oklevelek kibocsájtása) nélkül aligha történt volna meg. Mivel azonban írásos adatok nem bizonyítják azt, hogy Arnulf egyik székhelye Mosaburg lett (ami nem zárja ki, hogy soha nem is fordulhatott itt meg) s a régészeti megfigyelések sem igazolják egyelőre palotaegyüttes nyomát, a templom esetében pedig éppenséggel egy korábbi és csak egyfázisú építést valószínűsítenek, erejét vesztí az a tézis is, hogy a templom „Westwerk”-jét Arnulf pfalzával hozzuk összefüggésbe.

¹⁴³ Feltűnően hasonló alaprajzú a Turco-féle templomépület is, különösen annak ha-

talmas félköríves szentélyfeje elgondolkodtató. Ez az egyszerű bazilikális templomépület már a Karoling kor előtt is ismert Európában és az újabb típusok megjelenése után is versenyképes marad még ott, ahol a szentélyfej kevésbé artikulált formája a helyi adottságoknak jobban megfelelt. A román kori párhuzamhoz: TÓTH M 1988 115. A kereszthajó és a Szt. Péter bazilika kapcsolatáról: ARBEITER 1988; történeti összefüggéseiben: KRAUTHEIMER 1988 198–176; a Karoling-kori változatokról: JACOBSEN 1992 123–128.

¹⁴⁴ A Karoling-kori négyezeti típusokról NOTH 1967.

¹⁴⁵ További elemző vizsgálatokat igényel a templom nyugati vége is, hogy biztosabban lehessen meghatározni funkcióját. A Karoling-kori templomépületek külön csoportját alkotják az ún. áthaladó kereszthajós bazilikák, melyek előképe a római Szt. Péter bazilika, s amelyek szinte kizárólag püspöki templomok (BANDMANN 1951 226; NOTH 1967 39, 121; KRAUTHEIMER 1988; ARBEITER 1988).

¹⁴⁶ A torony alapfalának vastagsága és a nyugati homlokfalat meghaladó mélységű alapozása alapján ebben az esetben valószínűleg számolhatunk azzal, hogy a toronyban alkalmanként harang is megszólalt (NOTH 1967 58), s nem csak a lorschei „Torhalle”hoz hasonló, alacsony, valóban csak az emeletre felvezető lépcsőt magába foglaló toronyról van szó (JACOBSEN 1985)

¹⁴⁷ A „nyugati mű”-vel, (Westwerk) való hasonló vonások mellett jelentős eltérések is vannak. A nyugat-európai Westwerk jellegzetes eleme a kombinált pilléres-oszlopos árkádsor két, de inkább három emeleten át, a főhajó folytatásában kialakított dongaboltozatos szentély („kriptata”), a középső Salvator- és az azt két oldalról kísérő lépcsőtornyok hármasa (sőt kivételesen akár öt torony is) stb., amelyek megléte itt az alapfalak vastagsága alapján egyelőre eléggé bizonytalanok tűnik. A „Westwerk” először Centulán, Szt. Riquier Nagy Károly személyes aszisztálásával épülő templománál jelenik meg (felszentelés 799. jan. 1.), azaz korábban (!), minthogy Aachenben a palota-

kápolna nyugati emporén felépítik a trónt. Elsődlegesen tehát a Karoling-kornak a processziókkal, a mise helyének célnak megfelelő változtatásával, azaz (a maitól eltérően) nemcsak a főszentély ol-tárára koncentráltó istentiszteleti programjában speciális liturgiai feladatot látott el: a Megváltó- és angyal-kultusz, a húsvéti feltámadási szertartás helye, a halál utáni élet és közbenjárás gondolat-köre csatlakozik hozzá. A későbbiekben, de kiteljesedve igazán csak a román korban, a Westwerk a magánegyházi hatalom gyakorlásának és megdicsőülésének is a helyszíne, építészeti szimbóluma, építetője mintegy triumpháló Salvator jelent meg. A Westwerk funkciójáról Centula (EFFMANN 1912) és Corvey (EFFMANN 1929) közlése után FUCHS 1929 műve és főleg FUCHS 1950 hatására az 50-es években élénkült fel a vita. Ennek összefoglalása: GROBMANN 1957; majd KREUSCH 1963; és főleg román kori kihátasokra figyelve MANN 1961; a magyarországi vonatkozások összefoglalása legutóbb TÓTH M. 1988 117). Mosaburg esetében főként a liturgikus vonatkozások lehetnek érdekesek, különösen a templom ellenkező pólusán elhelyezkedő mártírsírral összefüggésben (analógiaként ld. Centula és Corvey – KREUSCH 1963 58–60).

¹⁴⁸ A külső kriptá kérdésköréhez ld. VERBEEK 1950. A kriptá körüli kápolna-koszorúnak nincs pontos párhuzama, hasonlóak Franciaországban jelennek meg ebben az időben, de inkább csak később (DESHOULIERES 1940), elrendezésére pedig a római Santo Stefano Rotondo is hatást gyakorolhatott (A jelenség késő-Karoling jellegéről: CLAUSSEN 1957). Kérdés, hogy a mosaburgi zarándoktemplom tervezője (megrendelője?) mennyire volt tájékozott kora építészetében s egyáltalán járt-e Rómában. Az alaprajz alapján ugyanis az sem lehetetlen, hogy ismerte, esetleg maga is másolta a gall Arkulf püspök (670 k.) szentföldi zarándokútjáról szóló elbeszélést, amit az Icolmhill szigeti Iona kolostor apátja, Adamnanus (624–704) foglalt írásba, a amihez a jeruzsálemi Szent Sír templomról alaprajzi vázlatot is mellékel (MICKLEY 1917) Ez

ugyanis feltűnően összecseng a mosaburgi mártírsír körüli létesítmény alaprajzi megoldásával. (A jeruzsálemi Anastasis rotundáról: COÜASNON 1972; CORBO 1982; hatásáról a római Santo Stephano Rotondo-ra: KRAUTHAIMER 1971 69–106; Centula, St. Riquier-re: HEITZ 1980 51–62, Bizáncra és a Karoling-kori nyugati építészetre: KÜHNEL 1995.) Liturgiai magyarázatához a Krisztus sírja – Krisztus mártírsága – mártír sírja – s a mártírság, mint Krisztus életének újrászerveződése közötti összefüggés (a kérdérről ld. még: OUSTERHOUT 1990). A Karoling-birodalom és Jeruzsálem igen élénk és közvetlen kapcsolatát jelzi, hogy a Karoling-diplomácia sikeres akciójaként két szerzetes a jeruzsálemi patriarcha megbízásából 800. dec. 23-án átnyújtotta Nagy Károlynak a város és a Szent Sír-templom kulcsát, továbbá egy zászlót. 807-ben pedig Harun-al-Rasid követte jelent meg Aachenben, hogy a gazdag ajándékok mellett egy írást is átnyújtson, amiben a kalifa az addigi egyoldalú és szimbolikus átadást jogilag is elismeri és a császár védelme alá helyezi a várost. Ezt a későbbi mohamedán uralkodók is respektálták (LAHRKAMP 1956 270.). Az ekkor már eléggé rendszeres jeruzsálemi zarándoklatok alapján tehát az sem kizárt, hogy a mosaburgi templom tervezője még mint bajor (salzburgi?) szerzetes egyfajta tanulmányúton akár az eredeti sírtemplomot is látta. Hogy ekkor kifejezetten ilyen céllal is felkeresték Jeruzsálemet, arra ld. azt a közismert példát 1032-ből, amikor Meinwerk paderborni püspök Wino helmarshauseni apátot azért küldte Jeruzsálembe, hogy ott megismerje a Szent Sír templom alaprajzát, majd annak mását felépítse Paderbornban (Busdorfkirche). Az 1036-ban II. Konrád jelenlétében felszentelt templomot ekkor csak egyszerűen „Jeruzsálemnek” nevezték. Ennek mása utóbb Helmarshausenben is felépült (Krukenberg) (LAHRKAMP 1956 271–272, továbbá WESSENBERG 1949).

¹⁴⁹ A szentek és reliquiák tisztelete nem olyan régi, mint a keresztény egyház. A szent-, pontosabban mártírkultusz nem nyúlik vissza korábbra, mint a 3. század

közepe, bár a mártírok emlékét kezdettől fogva ápolják a nyughelyüknél tartott halotti ünnepekkel. A mártírokat ekkor még példaképek, Krisztus teljes hasonmásának tartották, ám nem tulajdonítottak nekik természetfeletti képességeket. De, talán a pogány hérosz-kultusz határára is, hamarosan megerősödött az a nézet, hogy ezek az égi szentek képesek a földi embereken segíteni, közbenjárni Istennél az érdekükben. Ezért egyre gyakrabban keresték fel a mártírok sírjait, hogy e közbenjárásért és segítségért könyörögjenek. (LUCIUS 1904; WIELAND 1906; WIELAND 1912) A mártírkultusz kialakulását segítette a feltámadás theologiai magyarázatának megváltozása is. A Krisztus halála utáni első évszázad keresztény közösségei – miként a maiak újra – Pál apostol gnosztikus szemléletének megfelelően az embert teljes integritásában, test és élet egységében, romló valójában (*in corruptione*) fogta fel. A halál ettől a testi valótól, földi porhüvelytől (*corpus animale*) szabadít meg, átadva azt az enyészetnek – „porból lettél, porrá válsz újra” (Gen. 3.19) – hogy a romlatlan örökkévalóságban lelki test formájában (*corpus spirituale*) újra feltámadjunk. De már a 90-es évektől kezdve egy ettől teljesen ellentétes felfogás jelenik meg Lukács evangéliumában, mely szerint a feltámadásban test és lélek újraegyesül (Jób 19,26 – a Vulgata Hieronymus fordításában, Vetus Itala verziója), ami gyors népszerűsége tette szert. Mivel a lélek a földi testben támad fel újra, kijár nyughelyének, a sírnak is a különleges tisztelet) amivel az összes archaikus halotti népszokás is be(vissza-)költözött a kereszténységbe, főként az az elképzelés, ami szerint a testben a halál után is marad életerő (*vis vegetativa* – ld. szörzet- és körömnövés, izzadság, vérzés –, a tetem tehát nem teljesen halott – ANGENENDT 1989). Amint a mártírsírok ily módon „szent hely” jelentést kaptak, hatalmas áradatban kezdtek hozzájuk özönlenni a népek. A városon kívül fekvő temetőekben nyugvó mártírok sírja felett memória-templomok épültek, amelyek a reguláris közösségi templomtól csak abban különböztek, hogy kizárólag a mártír

emlékének voltak szentelve, s oltárak a mártír sírja felett állt, azzal közvetlen kapcsolatban (BRAUN 1924). A 4. század végétől lassan eltűnt a különbség a közösségi és az emléktemplom (sírkápolna) között, utóbbiakban rendszeresen kezdtek istentiszteletet tartani, némelyiknek saját klérusa alakult ki, a közösségi templomokkal szemben pedig egyre inkább az az igény merült fel, hogy az is egy szent védelmében részesüljön. A milánói Ambrosius püspök (†397) az első, aki egy mártírsírt felnyit (Gervasius és Protasius sírját) és a maradványokat egy városon belüli közösségi templomba viszi át és annak oltárára helyezi. Ezzel két szakrális korlátot is áttört: a sír sérthetlenségének a római világban mindig is tiszteletben tartott törvényét, és a városon belüli temetés tilalmát. S ő az első, aki egy szentet patronusnak nevez, s templomvédő feladatot ad neki (ANGENENDT 1989 10). Mindezek után Nagy Szt. Gergely pápa (†604) számára már világos, hogy a földi maradványoknál törényt csodák miatt azokban valamely erőnek (*virtus*) kellett visszamaradni, a test tehát, bár halott, mégis élő: a földi tetem, mint substratum az isteni erő hordozója, benne él maga a szent. Az égben lakó szellem földi testével, amivel a feltámadáskor majd újra egyesülni fog, folyamatos kapcsolatban marad, akár úgy, hogy ismételten meglátogatja, s a „virtust” átadja neki, akár úgy, hogy az isteni dicsőségben részesülve fényét földi reliquiájára sugározza. Ily módon tűntek ki a szentek reliquiái csodás erejükkel és csillogásukkal, akik az égben lakva olyan képességgel rendelkeznek, hogy az embereknél itt a földön is segíteni képesek. Ezt belátva Nagy Szt. Gergely az első, aki Rómában, a Szt. Péter bazilikában ezért egy körüljáró folyosót épített az apostol sírja körül.

¹⁵⁰ A Karoling-kori kripták fejlődéstörténetéhez összefoglalóan: WALLRATH 1950; CLAUSSEN 1950; CLAUSSEN 1957; HERTIG 1958. A római Szt. Péter bazilika (590–604 között kialakított) gyűrűkriptáját követően előbb Rómában és Itália más városaiban (VERZONE, 1942 113–127; NUBBAUM 1965 216–287.), majd a 8. szá-

zad második felétől, de főleg a század végén az Alpoktól északra, a frank birodalomban, elsőként St. Denis, apátsági templom – 768–775 (CROSBY 1987 51–83; MEULEN–SPEER 1988 121–201. – a többi franciaországi párhuzamhoz: SAPIN 1986), majd Regensburg, St. Emmeram – 783–791 (HAAS–PIENDL–RAMISCH 1962; ZINK 1992), St. Gallen, kolostorterv – 820 k. (JACOBSEN 1992 107–120. – nagy kitekin-téssel), Seligenstadt, apátsági templom 830–840, Paderborn, dóm – 836 körül, Köln, dóm – 857–870 stb. Összefoglalóan a Karoling birodalom egész területéről: VORROMANISCHE KIRCHENBAUTEN I–II; különösen az oltár és krypta összefüggé-séről: NUBBAUM 1965 305–360.

¹⁵¹ CLAUSSEN 1987 261.

¹⁵² A *Conversio*ból teljes bizonyossággal kiderül: az érsek csak azután határozza el, hogy egy tiszteletre méltó, nagy templomot építtet Pribina mosaburgi székhe-lyén, amikor már nemcsak a Mária templomot szentelte fel a bajor püspöki kar és a világi nagyságok, továbbá a keleti tartomány összes számottevő hatalmassága jelenlétében, 850-ben, hanem több más helyen, így Salapiuginban is szentelt fel templomot, méghozzá a salzburgi dóm védőszentje, Szt. Rupert tiszteletére. A templomot tehát leghamarább 853–54-ben kezdték el építeni, de 859-ben, az érsek halála évében jórészt már el is készülhetett, mivel a *Conversio*-ban a későbbiekben már nincs szó felszentelésről. Az a megfogalmazás azonban, hogy *In qua ecclesia Adrianus martyr humanus pasuat* („ebben a templomban Adrianus vértanú pihen eltemetve”) – mégha a mondat utólagos betoldása is – befejezett tényként közli, hogy a *Conversio* össze-szerkesztésekor (870 k.) ott már egy kész, működő templom állt.

¹⁵³ Ld. a 977-ben hamisított Arnulfinumot, amiben *abbacia*-nak (kolostor, társas káptalan) nevezik: BOGYAY 1955 390.

¹⁵⁴ RADNÓTI 1948.

¹⁵⁵ TÓTH S. 1990 149. a bazilikából előkerült kőanyagban több olyan római (?) oszlop-maradványt – törzstörédeket, lábazati részt – határozott meg, melyek alapján elképzelhetőnek tartja, hogy „a korai templomnak oszlopos szerkezete is volt”. Nem

határozza meg azonban eléggé világosan, hogy a „korai” alatt a Karoling-kort, vagy a korai Árpád-kori fázist érti-e.

¹⁵⁶ Radnóti ásatási naplóját összefoglalva ld. Cs. Sós 1969 55–57. Az ásatási napló további fontos megfigyeléseket is tartalmazott. Így pl. a kőbazilika fiatalabb fázisához (Cs. Sós utóbb „N” rétegnek nevezi, és a 14–15. századra keltezi) tartozó döngölt agyagréteg alatt egy római téglákban és homokkő-darabokban gazdag réteg következett (Cs. Sónál „R” réteg), amely a legalsó omladékréteg volt. Ez alatt, a fekete talajban 60–70 cm átmérőjű kerek foltok, oszlopok számára ásott gödrök jelentek meg, melyek azonban eredetileg az omladékréteg feletti szint-ről indultak. Az oszlopok két sort alkottak egymástól kb. 2 m-re, de nem sikerült tisztázni, milyen méretű és rendelkezésű épülethez tartózhattak, csak azt, hogy a kőbazilikához illeszkedtek. Érde-mes megemlíteni, hogy Fehér Géza, aki ekkor a Várszigeten ásott, az oszlopokat egy Árpád-kori kolostor maradványának gondolta.

¹⁵⁷ A feltételezett templom méretéhez adalékul szolgálhat az, hogy a kőbazilika narthexében két sír – a 2/61 és az X. sír – Cs. Sós szerint már ehhez a korai fa-templomhoz tartózkodhatott.

¹⁵⁸ Ezt a templomot még röviddel korábban megelőzte volna egy, a 8.–9. század fordulójára keltezett települési réteg, ami leégett (Cs. Sós „S-C-T” rétege). A települési rétegnek azonban nemcsak hogy egyetlen objektuma sem került elő, de az a kőbazilika alapozásakor is érintetlen maradt, sőt annak alapfalához csatlakozik(!).

¹⁵⁹ A 15/61. sírban egy bronz gomb, egy kis sárga gyöngy és két egymásba akasztott bronz fülkarika, közülük az egyik két felhúzott lemezgyönggyel díszített. Cs. Sós Ágnes joggal hivatkozik ezek dalmáciai horvát és morva kapcsolataira a 9. században – bár azon belül nem tudja pontosabban keltezni őket. (A szerényen megbúvó sárga gyöngy egyébként pontosabban datálható – a 9. század második felétől jelenik meg s a század végéig tart nálunk a virágkora). A másik érdekes lelet egy szív alakú, aranyozott bronz

lyukvédő, amelyet Dienes István segítségével keresett analógiák alapján kissé bizonytalanul a honfoglalás korára lehet keltezni, mivel egészen pontos párhuzamot nem sikerült találni.

¹⁶⁰ Az „R”-réteg a kőbazilika falaitól 7–10 m-re, a nyugati faltól még 11 m-nél is messzebb elnyúlt. A cölöpgödörök átmérője 60–70 cm, bennük 30–60 cm hosszan maradtak meg az egyenesen levágott végű oszlopok. Ezek az oszlopok tartották volna a templom vázát, míg az „R” omladékréteg annak a falnak a maradványa, amelyet ezen oszlopok között lapos homokkövekből és római téglákból, vékony habarccsal összefogva építettek.

¹⁶¹ A templomon belül megtalált oszlophelyek alapján a főhajó szélessége 8 m, az oldalhajók 4–4 m.

¹⁶² A 9 sírból érdekes az 57/61. sír egy hullámvonaldíszes edénnyel (az edénymeléklet pogány jellege miatt biztosan csak a 9. század után kerülhetett a sírba, amikor a helyi népesség Nyugatra visszamekkült lelkipásztorra nélkül magára maradván „elvadult”, s újra visszatért ősei pogány temetkezési szokásaihoz), továbbá a 83. és 94. sírok egy-egy rosszezüst fülkarikapárral, melyeket granulált díszű szőlőfürtcsüngő díszített. Míg ezek egyértelműen a 9. század második feléből, viselői pedig magasabb társadalmi rétegbe tartozhattak (ún. veligrádi horizont), addig a 40. sír millefiori gyöngye a század első harmadának, legkésőbb első felének hagyatéka, bár éppen a Karoling-birodalom keleti peremterületén még a század közepén is a viselet részét alkotja (SZÓKE 1992b 132–134.).

¹⁶³ A templom patrocíniumával kapcsolatos elképzeléseket ld. fentebb, a Turco-féle templomnál.

¹⁶⁴ A „járda” átlagosan 3 m, a nyugati oldalon 7 m széles, az északi és déli oldalon azonban nagy szakaszokon hiányzott, ezért kérdéses, hogy valóban körbehaladt-e a kőbazilika körül, s hogy tudatosan kialakított „járdáról” van-e itt szó.

¹⁶⁵ Ezekben a sírokban gyakorlatilag nem volt lelet, csak a sztratigráfiai helyzetük alapján keltezi őket ide Cs. Sós Ágnes. A 112. sírban talált tűzcsiholó-töredék atipikus, a 100a sír vékony bronz S-végű

fülkarikáját Cs. Sós szerint a 10. század második felénél nem lehet korábbra keltezni (ám ez a fülkarikatípus már sokkal korábban, a 9. század elején megjelenik ld. SZÓKE 1992a 847–80.). Még a leginkább korjelző a 38. sírban fekvő idős nő, akinek fejét trepanálták. Ez a szokás a Kárpát-medencében valószínűleg csak a honfoglaló magyarokkal együtt jelenik meg újra, ezért ez a sír esetleg már a 10. századra keltezhető.

¹⁶⁶ Az innen előkerült cserepeket nem lehet többé azonosítani, ezért nem dönthető el teljes egyértelműséggel a gödör kora sem, s ezáltal az sem, valóban egy kút volt-e itt, vagy inkább egy nagyobb oszlopgödör. Az eddig Zalaváron előkerült kora középkori kutak egyébként minden esetben deszkákkal voltak kibéelve (ld. erre példának a Müller Róbert által Zalaszabar-Borjúállás szigeten feltárt kutak egész sorát – közöletlen ásatás). Mivel deszkára nem utal Radnóti naplója, ezért lehet, hogy itt valóban nem kutat, hanem cölöpgödör nyomát találták meg. A kérdés azonban valószínűleg mindörökké hipotézisek ütközőpontja marad, mivel a kétszeri ásatás után kicsiny a valószínűsége annak, hogy valami még megmaradt az eredeti rétegviszonyokból. Mindenesetre elgondolkoztató, amit Bogay Tamás ezzel kapcsolatban továbbra is hangoztat: „Ha itt kétkarú lépcső volt – érvel Tóth Sándorral szemben, aki lépcsőházzal és ezáltal a nyugati oldalon karzatos felépítéssel számol (TÓTH S. 1990 149.) –, akkor felesleges az egyik bejárat, amely legfeljebb egy seprükamrának alkalmas kis térbe nyílt volna. Az egyik bejáratot később valóban befalazták. A be- és kijáratnál, a nyugati falnál pedig földbe mélyített medencével rendelkező tér viszont tökéletesen megfelelehetett a felnőttek alámerítéses keresztelése funkcionális követelményeinek. A téglalap alakú gödör lehetett persze régebbi cölöplyuk helyén is.” (BOGAY 1992 171.)

¹⁶⁷ E települési fázist (az „R” réteg alatti barnásszürke, agyagos „S-C-T” rétegben) jelölnék azok a cölöplyukak, melyek kisebbek voltak az oszlopgödörknél és hiányzott belőlük az építési törmelék, ill.

az e rétegen fekvő, égett fagerendák (S13 szelvény), kemencemaradvány és egy felül ovális, alul négyszögletes, deszkával kibélelt, kútszerű gödör (valójában tárolóverem) (S21 szelvény). E rétegből hullámvonalalköteg díszes cserepek mellett több esetben is polírozott felületű, ún. Zalavár-Fenekpuszta-Mikulčice típusú kerámia töredékei kerültek elő. Ezeket a 9. század második felére szokás keltezni, bár itt Cs. Sós az általa meghatározott abszolút kronológia miatt arra kényszerült, hogy e kerámiatípus megjelenését is korábbra keltezza, már a 8–9. század fordulójára tájára. (A kerámia keltezési kérdéseiről részletesebben SZÖKE 1992b 68–71.)

¹⁶⁸ E telepjelenségek közül a legfontosabb egy, a nyugati homlokzat előtt talált „kemence”, mely 3,5 m hosszú, 0,9 m széles, egyik fele boltozott és kövekkel fedett volt. A kemencéhez tartozott egy 70 cm átmérőjű gödör is, amit először oszlogpódörnek vélték, de nem tartozik a rendszerbe, ezért valószínű a kemencéhez való kapcsolata. Egyébként kerültek elő olyan cölöplyukak is, amelyek az „R” rétegbe belevágtak, vagy teljesen át is vágták. Ezekből az objektumokból 10. századi – kora Árpád-kori cserepeket tárt fel az ásató. Egy fázissal talán még későbbi a kőbazilikán belüli 100×100 cm-es, négyszögletes kút, melyet deszkákkal béleltek ki, s aljáról Árpád-kori, részben fenékbélyeges cserepek kerültek elő.

¹⁶⁹ Bóna István Cs. Sós Ágnes kandidátusi értekezéséről írt opponensi véleményében már 1968-ban azt írja, hogy a szerző „adós marad annak részletezésével: (a 2. kő-fatemplom) miért sokkal nagyobb minden más korabeli fatemplomnál, s főleg, az általános tapasztalatokkal ellentétben, a helyére épített kőtemplomnál” (ArchÉrt 95 [1968] 116.)

¹⁷⁰ TÓTH S. 1974 3. jegyzet. Tóth Sándor egyik érve, hogy az „R” réteg alatt sem a „fatemplomokon” belül, sem azokon kívül nem volt sehol sem hozzájuk tartozó járószint vagy összefüggő térlehatárolás nyoma, míg annak felső szintjén szintkialakítás nyomait fedezték fel. A másik, hogy ez az „R” réteg számos helyen fedte a kőépület kiugró alapozását, ezért nem

lehet egy korábbi épület pusztulásának tanújele.

¹⁷¹ Szerző arra mutatott rá, hogy a feltárt faoszlopok egy könnyű szerkezetű Fachwerk-típusú falszerkezet esetében nem lehetnének kerek átmetszetűek, mint a dokumentáció mutatja (ami azért is furcsa, mert Zalavár-Várszigeten mind Cs. Sós Ágnes későbbi, mind pedig a szerző ásatásain négyszögletes, s nem kerek átmetszetűek a hasonló típusú oszlopok – de ezt már csak egy újabb ásatással lehetne Récéskúton ellenőrizni). Másrészt bármilyen könnyű födém is került a fa oszlopokra, annak nyomására az oszlopoknak a gödör aljánál mélyebbre kellett volna sülyedniük (ahogy ez nemcsak a fent említett hasonló zalavári oszlopoknál, de a jóval kisebb kora középkori félig földbemélyített házaknál is rendre tapasztalható). Végül a kő falaknak az oszlogpódörkhöz, ill. a azok feletti rétegekhez való viszonyát bemutató rajzok elemzésével tételesen is kimutatta, hogy – mivel az összes réteg a kő falakhoz fut, anélkül, hogy azok alapozásakor átvágták volna őket – a szigeten a legkorábbi építési tevékenység a kő bazilikához fűződik, az összes egyéb jelenség ennél későbbi (SZÖKE 1976 76–84). Tóth Sándor és a szerző érveivel szemben Cs. Sós Ágnes – annak hangsúlyozásán túl, hogy a felméréseket és rekonstrukciókat szakemberek, azaz mérnökök végezték, nem tudott meggyőződen érvelni. (Cs. Sós 1976 132–138.) Ám a kérdés lényege nem is annyira (építész)mérnöki, mint inkább régészeti technikai és interpretálási, kisebb részben pedig művészettörténeti probléma s ezekkel szemben nem tudott ellenérveket állítani.

¹⁷² TÓTH S. 1974 eredetileg még úgy gondolta, hogy a kőtemplom az Árpád-kor elején épült, amit SZÖKE 1976 alapján utóbb maga is a 9. századra helyezett, ám az állványt továbbra is 1000 utánra keltezte (TÓTH S. 1990 149.). Sajátos módon azonban ez a kora Árpád-kori templom nem azonosítható egyetlen zalavári vagy Zalavár környéki, írásos forrásból ismert középkori templommal sem, s nem maradt fenn patrocíniumának neve sem (míg a valóban újjáépített várszigeti templomot

a források kezdettől említik). Valószínűleg ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölésére születtek azok az elméletek, amelyek szerint a récéskúti bazilika azonos a korai Szt. Adorján templommal, ami csak egy későbbi, bizonytalan időben költözik át a Várszigetre (ld. fentebb, a Turco-féle templomról írott résznél)

¹⁷³ TÓTH S. 1974 3. jegyzet.

¹⁷⁴ Az építési állvánnyal kapcsolatban már korábban is jeleztem bizonyos fenntartásomat, utalva egyrészt arra, hogy eléggé értelmetlen módon az építés után a fél méternél csak ritkán mélyebbre ásott oszlopokat nem húzták ki, hanem otthagyták őket (esetleg tövükben elvágta őket?), másrészt pedig az „R” réteg kőanyagát és a bazilika falainak köveit nem hasonlították össze, vajon mennyire is hasonlítanak egymásra összetételükben. – SZÓKE 1976 82. 59. jegyzet.

¹⁷⁵ Figyelemre méltó ugyanis, hogy a bazilika körüli temetőből az Árpád-korba sorolt, amúgy sem nagyszámú sírból egyetlen, bizonyíthatóan kora Árpád-kori lelet sem került elő – szemben a várszigeti kápolna és a homokgödör (=Turco-féle templom) körüli Árpád-kori sírokkal –, miként az is, hogy a templomtól északra előkerült telepjelenségek semmi jelét nem mutatják annak, hogy ott ekkor valamiféle kolostor állt volna. Ezért inkább az a valószínű, hogy a korai Árpád-korban a récéskúti bazilika egyáltalán nem is működött templomként, s a romok körüli 10. századi és Árpád-kori telepjelenségek csak egy kis lélekszámú falusias telep maradványai. Az oszlopok építési állvány helyett alkothatták egy(?) olyan profán épület kiegészítő tartószerkezetét is, amelyet a Radnóti szerinti első(?) leégés (ehhez ld. TÓTH S. 1990 157, 21–22. megszívlelendő jegyzeteit) után keletkezett törmelék elgyenygetését követően („R” réteg felső járószintje), a még használható falakat is bevonva építettek meg. Ez magyarázatot adna az olyan, inkább profán jellegű részletekre is, mint a főapszisa és a Radnóti-féle 2. periódusban történt elfalazására (ha az tömör levalasztó, s nem lépcsőalap volt), a kút ásására az északi oldalhajóban, stb., egyúttal azt a jelentős problémát is meg-

oldaná, miért maradtak a fák a cölöplyukokban. Egy ilyen építmény jól beleillik a Karoling kor végétől a kora Árpád-korig terjedő időszakba is, amikor a helyben maradt lakosság nagy része – alig egy emberöltőnyi keresztényi lét után – „elvadul” s visszatér ősei kulturális tradícióhoz (ld. pl. az edénymelléklet újbóli feltűnését, a trepanációt az időse nő fején stb.). A fentiekből következően a templom szakrális funkciója a 11. századra lényegében már megszűnt (ld. ehhez fentebb TÓTH 1990 rekonstrukcióját és Radnóti beosztását).

¹⁷⁶ STEINMANN–BRODTBECK 1939; BOGYAY 1955 363–364; MARUŠIĆ 1977–78. A templomtípus eredetének szempontjából fontos lenne annak tisztázása, hogy a bazilikát már eredetileg is háromhajósra építették-e, vagy csak, mint Radnóti rekonstruálta, egy későbbi periódusban építették meg az osztópillérekkel. A háromapszisos, egyhajós típus különösen a dél-tiroli, graubündeni csoportra jellemző (KUBACH-ELBERN 1968 26–27.). Ha a récéskúti szigeten eredetileg ilyen alaprajzú templom épült, akkor az adriai hatással egyenrangú alternatívaként egy salzburgi közvetítésű dél-alpesi hatás is megfontolandó lehet, különösen, hogy a várszigeti zarándoktemplom festett üvegei is ebbe az irányba mutatnak kapcsolatokat ...

¹⁷⁷ DERCSÉNYI 1948; TÓTH S. 1974; MARUŠIĆ 1977–78.

¹⁷⁸ TÓTH S. 1990. 150–151; a kérdés kutatástörténeti áttekintése: BOGYAY 1992 170–171. – Régészetiileg ugyancsak nehezen bizonyítható Győrffy György azon elképzelése, hogy a Vársziget ispáni székhelyé válásával az azt kíséző egyházi szervezet, az esperesség temploma lett volna a récéskúti bazilika (GYÖRFFY GY. Opponensi véleménye Cs. Sós Ágnes kandidátusi disszertációjáról. ArchÉrt 95 [1968] 114–115.). Nem beszélve arról, hogy a Várszigeten magán is lett volna elég hely egy ilyen templom felépítésére – s éppen a 11. század közepe táján épül meg a Vársziget északnyugati felén az 1996-ban Szt. István kápolnaként újjáépített kis (névtelen) templom, körülötte közel 500 feltárt sírral – ebben az esetben a réces-

- küti bazilika körül is jóval nagyobb számú Árpád-kori temetkezést kellett volna találni.
- ¹⁷⁹ BOGYAY 1955 405, de – mint másutt írja – már 1952-ben, egy szlovén nyelvű cikkben is így fogalmazott (BOGYAY 1992 170.)
- ¹⁸⁰ A Mária templommal való azonosítás már csak azért is kiesik, mert a három templom közül az lokalizálható a legbiztosabban a Várszigetre. Réceskúton egyébként nem figyeltek meg semmiféle olyan erődítésre utaló nyomot, ami alapján *infra munimen* ide tehetnék a Mária-templomot.
- ¹⁸¹ MÜLLER 1994 92.
- ¹⁸² VORROMANISCHE KIRCHENBAUTEN I–II. passim; BOECKELMANN 1956 29–37.
- ¹⁸³ DOSTÁL 1975.
- ¹⁸⁴ MÜLLER 1994 92.
- ¹⁸⁵ Wittimar templomát ugyanezen érvvel azonosították már a 9. században átépített Keszthely-fenékpusztai ún. II. bazilikával is (BOGYAY 1960 67). Bár hangzottak el kételkedő hangok (MRT I. 21/33. lh.), egzakt módon először Müller Róbert bizonyította be, hogy ott utoljára 630 táján történt építkezés (MÜLLER 1987 113). Mivel pedig Karoling-kori sírok sincsenek körülötte, kizárt, hogy azonos legyen Wittimar templomával.
- ¹⁸⁶ TÓTH S. 1990 a teljes korábbi irodalommal. Tóth (150) szerint a kövek „keletkezési korát nem kétes vonatkozású adatok vagy sokáig élő motívumok vitatott keltű, távoli példái, hanem a közeli stílus-környezet megállapítható összefüggései határozzák meg. Ezek pedig az 1050 utáni időkre vallanak a szóban forgó emlékekre nézve, mind Dombó, mind Zalavár, mind Székesfehérvár esetében. Régebbre legfeljebb két sajátos motívumú darabot tehetnék (10, I), de 9. századi vagy 1019 körüli keltezés mellett ezek esetében sem szól komoly érv.” Ugyanígy TÓTH S. 1994 több helyen is.
- ¹⁸⁷ TÓTH S. 1990 Kat. 24.
- ¹⁸⁸ BOGYAY 1992 172.
- ¹⁸⁹ QVERENS INVENTO PVLANS H[I]C GAVDET APerTO (*qui quaerit, invenit; et pulsanti aperietur* – Máté 7,7 és 7,8 hexameteres parafrázisa – Tóth S. 1990 164; Bogayay 1992 172–173. Bogayay szerint a niello díszes, bizánci jellegű faragványok korát is módosítani kell Tóth 1070–80 keltezésével szemben és korábbra, az 1019 és 1024 évi oklevelek jelezte időszakra. Szent István korára kell tenni. (u.o. 173–174.)
- ¹⁹⁰ A honfoglaló magyarok Arnulf császár szövetségeseiként „kalandoztak” a Pó-vidéken 899–900-ban, ahonnan visszatérőben – mivel Arnulf halála után már nem kötötte kezüket szerződés – foglalták el a Dunántúlt. Bár feltűnő módon hiányzik a honfoglaló magyar régészeti leletanyag Zalavár-Várszigetről és környékéről, nem kétséges, hogy ettől az időtől kezdve a politikai fennhatóságot a magyarok gyakorolták, ha egyelőre népileg nem is szállták meg a keleti frank grófi központot.
- ¹⁹¹ WOLFRAM 1979 54–55.
- ¹⁹² BOGYAY 1992 175, 27. jegyzet – egy részletesebb anyagvizsgálat alapján esetleg a kérdéses korívá vált kövek pontosabb kronológiai besorolására is lehetőség nyílik.
- ¹⁹³ Jól ismert, hogy Nagy Károly aacheni palotakápolnához, vagy a centulai St. Riquie kolostortemplom építéséhez Rómából és Itália más városaiból szekerszámra hozatta a faragott oszlopfeket (WEIGERT 1936 7.).
- ¹⁹⁴ Ld. Tóth Sándor – Bogayay Tamás vitáját a rozettás díszű márványtöredékről (TÓTH S. 1990 Kat. 10.), amit Bogayay határozottan római korinak tart, míg ezt Tóth csak kérdőjelesen fogadja el. (TÓTH S. 1990 157–158, 42. jegyzet és 162; BOGYAY 1992 172.)
- ¹⁹⁵ TÓTH S. 1990 Kat. 1–4 (5), 7–8, 10.
- ¹⁹⁶ Kezdetben a Dunántúl a Dráva–Szávaközével együtt, 828-tól, a bolgár hódításától kezdve azonban csak Dunántúl alkototta a provinciát. Ennek alsó része (*Pannonia inferior*) kezdetben a Dráva–Száva köze, felső (*Pannonia superior*) pedig az egész Dunántúl és a Bécsi erdő, 828 után a Dunántúl Dráva–Rába közti része válik Alsó-Pannóniává, míg Felső-Pannonia a Dunántúl maradék része és a Bécsi erdő területe. (Cs. Sós 1973 7–28; BÓNA 1985)
- ¹⁹⁷ E tény hangsúlyozását az indokolja, hogy még ma is elterjedt – s nemcsak laikus, de még szakmai berkekben is –, hogy Pribina és Kocel egyfajta pannon–szláv

fejedelemség élén álltak. Ez az 50-es években megfogalmazott tétel egyértelműen napi politikai célokat szolgált, nincs történeti alapja.

¹⁹⁸ Hasonló kisebb grófságok működhettek a Rábától északra is ld. Cs. Sós 1973 16–28, Abb.4.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁDÁM 1882 Ádám, Iván: Sümeghi földalatti épület- maradványok. *Archaeológiai Értesítő*, 2 (1882) 14–28.
- AHRENS 1982 Ahrens, Claus et al.: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Zur Ausstellung des Helms-Museums, Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte, vom 13. Nov. 1981 bis 28. März 1982. Veröffentlichungen des Helms-Museums Nr. 39. Hamburg, 1982.
- ALFÖLDI 1926 Alföldi, András: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Bd. 2. Berlin–Leipzig, 1926.
- ALFÖLDI 1934 Alföldi, András: Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki, 9 (1934) 285–307.
- ALFÖLDI 1938 Alföldi, András: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. in: Szent István Emlékkönyv I. Budapest, 1938. 151–170.
- ARBEITER 1988 Arbeiter, Achim: Alt-St. Peter in Geschichte und Wissenschaft. Abfolge der Bauten–Rekonstruktion–Architekturprogramm. Berlin, 1988.
- AUBERT 1947 Aubert, M.: *L'architecture cisterciennene France*. Paris, 1947.
- AUTENRIETH 1988 Autenrieth, Hans Peter: Über das Feinrelief in der romanischen Architektur. In: *Baukunst des Mittelalters in Europa*. Festschrift F. J. MUCH. Stuttgart, 1988. 27–70.
- BANDMANN 1951 Bandmann, Günter: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin, 1951.
- B.THOMAS 1978 B. Thomas, Edit: Pannonische Reliquienaltäre. *Arheološki Vestnik*, 29 (1978) 573–587.
- B.THOMAS 1988 B. Thomas, Edit: Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Hrsg. G. Bott. Nürnberg–Frankfurt am Main, 1988. 284–296.
- BÁLINT 1989 Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln, 1989.
- BÁLINT 1995 Bálint, Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok) Szeged, 1995.
- BARKÓCZI 1968 Barkóczi, László: A 6th century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 20 (1968) 275–311.
- BARKÓCZI 1971 Barkóczi, László: Das Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 18 (1971) 179–199.
- BELLA 1890 Bella, Lajos: A sopronmegyei múzeum néhány érdekesebb tárgyáról. *Archaeológiai Értesítő*, 10 (1890) 364–366.
- BIERBRAUER 1979 Bierbrauer, Katharina: *Die Ornamentik frühkarolingischer Handschriften*. München, 1979.
- BIERBRAUER 1988 Bierbrauer, Volker: *Liturgische Gerätschaften aus Baiern und seinen Nachbarregionen in Spätantike und frühem Mittelalter*. Liturgie- und

- kunstgeschichtliche Aspekte. In: Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Rosenheim/Bayern, Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988. Hrsg. H. Dannheimer–H. Dopsch. Salzburg, 1988. 328–341.
- BOECKELMANN 1956 Boeckelmann, Walter: Grundformen im frühkarolingischen Kirchenbau des östlichen Frankenreiches. Wallraf-Richartz-Jahrbuch, 18 (1956) 27–69.
- BOGYAY 1955 Bogyay, Thomas von: Mosapurc und Zalavár. Eine Auswertung der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen. Südost-Forschungen, 14 (1955) 349–405.
- BOGYAY 1960 Bogyay, Thomas von: Die Kirchenorte der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung. Südost-Forschungen, 19 (1960) 52–70.
- BOGYAY 1992 Bogyay, Tamás: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához). Zalai Múzeum, 4 (1992) 169–177.
- BÓNA 1961–62 Bóna, István: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des. 6.–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia*, 1 (1961–62) 49–68.
- BÓNA 1966 Bóna, István: „Cundpald fecit” (Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 18 (1966) 279–325.
- BÓNA 1970 Bóna, István: Avar lovassír Iváncsáról. *Archaeológiai Értesítő*, 97 (1970) 243–261.
- BÓNA 1980 Bóna, István: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 32 (1980) 31–95.
- BÓNA 1984 Bóna, István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest, 1984. 265–373.
- BÓNA 1985 Bóna, István: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14 (1985) 149–160.
- BÓNA 1988 Bóna, István: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. in: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 35. *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto, 1988. 437–481.
- BORGOLTE 1989 Borgolte, Michael: Petrusnachfolge und Kaiserimitation. Die Grablegen der Päpste, ihre Genese und Traditionsbildung. *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 95. Göttingen, 1989.
- BRAUN 1932 Braun, Josef: Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung. München, 1932.
- BRATOŽ 1998 Bratož, Rajko: La cristianizzazione degli slavi negli atti del convegno „Ad ripas Danubii” e del concilio di Cividale. in: *XII Centenario del concilio di Cividale (796–1996) convegno storici-teologici–Atti*, Udine, 1998. 145–202.
- BRÜHL I 1975, II 1990 Brühl, Carlrichard: *Palatium und Civitas*. Studien zur Profantopographie spätantiker Civitates vom 3. Bis zum 13. Jahrhundert. Band I. Gallien Köln–Wien 1975, Band II. Belgica I, beide Germanien und Raetia II. Köln–Wien 1990.

- CLAUSSEN 1950 Claussen, Hilde: Heiligengräber im Frankenreich. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Frühmittelalters. Inaugural-Diss. Marburg, 1950.
- CLAUSSEN 1957 Claussen, Hilde: Spätkarolingische Umgangskrypten im sächsischen Gebiet. In: Karolingische und ottonische Kunst (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 3). Wiesbaden, 1957. 137–140.
- CLAUSSEN 1987 Claussen, Hilde: Eine Reliquiennische in der Krypta auf dem Petersberg bei Fulda. Frühmittelalterliche Studien, 21 (1987) 245–273.
- CORBO 1982 Corbo C. Virgilio: Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato. Parte I–IV. Jerusalem, 1981–1982.
- COÜASNON 1972 Couâsnon, Charles: The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. The Schweich Lectures of the British Academy, 1972.
- CROSBY 1987 Crosby, Sumner McKnight: The Royal Abbey of Saint-Denis from its Beginnings to the Death of Suger, 475–1151. Edited and completed by P. Z. Blum. New Haven–London, 1987.
- CS. SÓS 1961 Cs. Sós, Ágnes: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 13 (1961) 247–305.
- CS. SÓS 1963 Cs. Sós, Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Archaeologia Hungarica, 41 (1963)
- CS. SÓS 1968 Cs. Sós, Ágnes: Bemerkungen zur Problematik des Kirchenbaus des 9. Jahrhunderts in Transdanubien (Pannonien). In: Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratibus dicatus. Red. K. Jazdzewski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. 377–389.
- CS. SÓS 1969 Cs. Sós, Ágnes: Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–63. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 21 (1969) 51–103.
- CS. SÓS 1973 Cs. Sós, Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 22. München, 1973.
- CS. SÓS 1976 Cs. Sós, Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. Zalai Gyűjtemény, 6 (1976) 105–140.
- CS. SÓS 1984 Cs. Sós, Ágnes: Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976–1978. Budapest, 1984.
- CS. SÓS 1994 Cs. Sós, Ágnes: Zalavár az újabb ásatások tükrében. in: Honfoglalás és régészet, szerk., Kovács L. Budapest, 1994. 85–90.
- DEÉR 1965 Deér, Josef: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. In: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben. Bd. I. Persönlichkeit und Geschichte. Hrsg. H. Beumann. Düsseldorf, 1965. 719–791.
- DÉNES 1996 Dénes, József: Castellum Guntionis. Savaria, 22–23 (1992–1995) 1996. 173–177.
- DERCSÉNYI 1948 Dercsényi, Dezső: L'église de Pribina a Zalavár. Études Slaves et Roumaines, 1 (1948) 85–100.
- DESHOULIÈRES 1940 Deshoulières, François: Les cryptes en France et l'influence du culte des reliques, sur l'architecture religieuse. In: Mélanges en hommage a la mémoire de Fr. Martroye. Paris, 1940. 213–238.
- DIETZ 1988 Dietz, Karlheinz: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr.) in: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Hrsg. G. Bott. Nürnberg–Frankfurt am Main, 1988. 27–67.

- DONAT 1980 Donat, Peter: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 33. Berlin, 1980.
- DOSTÁL 1965 Dostál, Bořivoj: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia, Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965. 361–416.
- DOSTÁL 1966 Dostál, Bořivoj: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Brno, 1966.
- DOSTÁL 1975 Dostál, Bořivoj: Břeclav-Pohansko IV, velkomoravský velmožský dvorec. Brno, 1975.
- EFFMANN 1912 Effmann, Wilhelm: Centula (St. Riquier). Münster, 1912.
- EFFMANN 1929 Effmann, Wilhelm: Die Kirche der Abtei Corvey. Hrsg. A. FUCHS. Paderborn, 1929.
- EGGENBERGER 1974 Eggenberger, Christoph: Die frühmittelalterlichen Wandmalereien in St. Prokulus zu Naturns. Frühmittelalterliche Studien, 8 (1974) 303–350.
- EGGER 1916 Egger, Rudolf: Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum. Wien, 1916.
- ELBERN 1954 Elbern, Victor H.: Der Adelhauser Tragaltar. Formenschatz und Ikonographie. Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung, 1954
- ELBERN 1963 (1964) Elbern, Victor H.: Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter. Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, 17 (1963); Berlin, 1964.
- ELBERN 1965 Elbern, Victor H.: Liturgisches Gerät in edlen Materialien zur Zeit Karls des Großen. In: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben, Bd. 3. Karolingische Kunst. Hrsg. W. BRAUNFELS–H. SCHNITZLER. Düsseldorf, 1965. 115–167.
- ERDÉLYI 1902 Erdélyi, László: A zalavári apátság legrégebbs oklevelei. in: Füssy, Tamás, A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 7. Budapest, 1902. 451–692.
- ÉRY 1983 Éry, Kinga: Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A.D. Alba Regia, 20 (1983) 89–141.
- FEHÉR 1953 Fehér, Géza: Zalavári ásatások (1951–52). Archaeológiai Értesítő, 80 (1953) 31–52.
- FEHÉR 1957 Fehér, Géza: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. Studia Slavica, 3 (1957) 7–58.
- FETTICH 1926 Fettich, Nándor: Az avar kori műipar Magyarországon. Archaeologia Hungarica, 1 (1926)
- FETTICH 1928 Fettich, Nándor: Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. Archaeológiai Értesítő, 43 (1928) 68–110.
- FETTICH 1937 Fettich, Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Archaeologia Hungarica, 21 (1937)
- FIEDLER 1992 Fiedler, Uwe: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bd. 11. 1–2. Bonn, 1992.
- FRIESINGER 1971–74, 1975–77 Friesinger, Herwig: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien) Bd. 15–16. (I.) 1971–1974, Band 17–18. (II.) 1975–1977.

- FRIESINGER-KERCHLER 1981 Friesinger, Herwig-Kerchler, Herta: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4–6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. *Archaeologia Austriaca*, 65 (1981) 193–266.
- FOERK 1911 Foerk, Ernő: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja. *Archaeológiai Értesítő*, 31 (1911) 19–33.
- FRODL-KRAFT 1970 Frodl-Kraft, Eva: Die Glasmalerei. Entwicklung, Technik, Eigenart. Wien-München, 1970.
- FUCHS 1929 Fuchs, Alois: Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst. Paderborn, 1929.
- FUCHS 1950 Fuchs, Alois: Entstehung und Zweckbestimmung der Westwerke. *Westfälische Zeitschrift* 100 (1950) 227–291.
- GARAM 1993 Garam, Éva: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica I.* Budapest, 1993.
- GARAM 1995 Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. Vol. 3.* Budapest, 1995.
- GEBAUER AT AL. 1990 Gebauer, Brigitte, Kersting, Thomas, Nothdurfter, Hans, Serra dia Csassano, Gabriella, Emmenegger, Oskar, Stampfer, Helmut, Kofler Engl, Waltraud: St. Prokulus, Naturns. *Archäologie, Wandmalerei.* Bozen, 1990.
- GERKE 1950 Gerke, Friedrich: Das Lorscher Glasfenster. In: Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Vorträge der Ersten Deutschen Kunsthistorikertagung auf Schloß Brühl 1948. Berlin, 1950. 186–192.
- GIESLER 1980 Giesler, Jochen: Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 10 (1980) 85–98.
- GJUSELEV 1966 Gjuselev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. *Byzantinobulgarica*, 2 (1966) 15–39.
- GLASER 1991 Glaser, Franz: Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg. Klagenfurt, 1991.
- GLASER 1997 Glaser, Franz: Reliquiengräber-Sonderbestattungen der Spätantike. *Arheološki Vestnik*, 48 (1997) 231–246.
- GRAFENAUER 1952–1953 Grafenauer, Bogo: Vrašanja konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji. *Zgodovinski časopis*, 6–7 (1952–1953) 186–
- GRAUS 1965 Graus, František: Volk, Herrscher und Heilige im Reich der Merowinger. *Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit.* Prag, 1965.
- GROBMANN 1957 Großmann, Dieter: Zum Stand der Westwerkforschung. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 19 (1957) 255–264.
- GYÖRFFY 1977 Györfy, György: István király és műve. Budapest, 1977.
- HAAS-PIENDL-RAMISCH 1962 Haas, Walter-Piendl, Max-Ramisch, Hans K.: Beiträge zur Baugeschichte von St. Emmeram in Regensburg. *Ramwoldkrypta, Ringkrypta, Kapitelsaal.* In: Thurn und Taxis-Studien 2. Kallmünz, 1962. 127–156.
- GYULAI 1902 Gyulai, Rudolf: Zalavár legrégeb építészeti emlékei. in: Füssy, Tamás: A zalavári apátság története. A pannonthalmi Szent-Benedekrend története 7. Budapest, 1902. 435–447.

- HAMPEL 1894b Hampel, József: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1894.
- HAMPEL 1894a Hampel, József: Keresztény emlékek a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő*, 14 (1894) 23–53.
- HAMPEL 1905 Hampel, Josef: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I.–III. Braunschweig, 1905.
- HASELOFF 1951 Haseloff, Günther: Der Tassilokelch. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 1. München, 1951.
- HASELOFF 1977 Haseloff, Günther: Zum Stand der Forschung über den Tassilokelch. In: *Baiernzeit in Oberösterreich. Das Land zwischen Inn und Enns vom Ausgang der Antike bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*. Ausstellungskatalog, Linz, 1977. 221–236.
- HASELOFF 1990 Haseloff, Günther: Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte: Sonderband 1*. Marburg, 1990.
- HEITZ 1980 Heitz, Carol: *L'architecture religieuse carolingienne. Les formes et leurs fonctions*. Paris, 1980.
- HEITZ – ROUBIER 1981 Heitz, Carol – Roubier, Jean: *Gallia praeromanica. Die Kunst der merowingischen, karolingischen und frühromanischen Epoche in Frankreich*. Wien–München, 1981.
- HERTIG 1958 Hertig, Louis: Entwicklungsgeschichte der Krypta in der Schweiz. *Studien zur Baugeschichte des frühen und hohen Mittelalters*. Biel, 1958.
- HRUBÝ 1955 Hrubý, Vilém: *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách“*. *Monumenta Archaeologica*, III. Praha, 1955.
- HUNNEN UND
AWAREN 1996 Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996, Schloß Halbturn 26. April–31. Oktober 1996. Begleitbuch und Katalog. hrsg. F. Daim. Bad Vöslau, 1996.
- IMPORTANT'S SITES
1978 Chropovský, Bohuslav, red.: *Importants sites Slaves en Slovaquie*. Bratislava, 1978.
- JACOBSEN 1985 Jacobsen, Werner: Die Lorscher Torhalle. Zum Problem ihrer Datierung und Deutung. Mit einem Katalog der bauplastischen Fragmente als Anhang. *Jahrbuch des Zentralinstituts für Kunstgeschichte*, 1 (1985) 9–75.
- JACOBSEN 1988 Jacobsen, Werner: Frühe Kapitellkunst im Umkreis der Abtei Fulda. In: *Baukunst des Mittelalters in Europa*. Festschrift H.E. Kubach, hrsg. F.J. Much. Stuttgart, 1988. 257–322.
- JACOBSEN 1992 Jacobsen, Werner: Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840. Berlin, 1992.
- JOHANNSSON-MEERY
1993 Johannsson-Meery, Barbara: Karolingerzeitliche Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben. *Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung Bd. 27*. Kallmünz, 1993.
- KISS-TÓTH 1993 Kiss, Gábor – Tóth, Endre: *A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992 (Előzetes jelentés a feltárt 9.–13. századi emlékekről)*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1993. 175–199.
- KLOOS 1980 Kloos, Rudolf M.: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Darmstadt, 1980.

- KOS 1936 Kos, Milko: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3. Ljubljana, 1936.
- KOZÁK 1966 Kozák, Károly: Félköríves szentélyzáródású templomaink a XI. században. *Archaeológiai Értesítő*, 97 (1966) 47–67.
- KÜHNEL 1995 Kühnel, Gustav: Aachen, Byzanz und die frühislamische Architektur im Heiligen Land. in: *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte*. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag hrsg. B. Borkopp, B. Schellewald, L. Theis. Amsterdam, 1995. 39–57.
- KRAUTHEIMER 1971 Krautheimer, Richard: Santo Stefano Rotondo in Rome and the Rotunda of the Holy Sepulchre in Jerusalem. In: Krautheimer, Richard: *Studies in Early Christian, Medieval, and Renaissance Art*. London–New York, 1971. 69–106. (=Santo Stefano Rotondo a Roma e la chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme. In: *Rivista di Archaeologia Cristiana*, 12 [1935] 51–102.)
- KRAUTHEIMER 1988 Krautheimer, Richard: Die karolingische Wiederbelebung der frühchristlichen Architektur. In: Krautheimer, Richard: *Ausgewählte Aufsätze zur europäischen Kunstgeschichte*. Köln, 1988. 198–276. (=The Carolingian Revival of Early Christian Architecture. In: *The Art Bulletin*, New York, 1942. March 1–38.)
- KREUSCH 1963 Kreusch, Felix: Beobachtungen an der Westanlage der Klosterkirche zu Corvey. Ein Beitrag zur Frage ihrer Form und Zweckbestimmung. Köln–Graz, 1963.
- KUBACH–ELBERN 1968 Kubach, Erich–Elbern, Victor H.: *Das frühmittelalterliche Imperium*. in: *Kunst der Welt, ihre geschichtlichen, soziologischen und religiösen Grundlagen* 14. Baden-Baden, 1968.
- LAHRKAMP 1956 Lahrkamp, Helmut: *Mittelalterliche Jerusalemfahrten und Orientreisen westfälischer Pilger und Kreuzritter*. Westfälische Zeitschrift, 106 (1956) 269–346.
- LÁSZLÓ 1970 László, Gyula: *A népvándorlás kor művészete Magyarországon*. Budapest, 1970.
- LÁSZLÓ 1977 László, Gyula – Rác, István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest, 1977.
- LOBBEDEY 1970 Lobbedey, Uwe: Zur archäologischen Erforschung westfälischer Frauenklöster des 9. Jahrhunderts. *Frühmittelalterliche Studien*, 4 (1970) 320–340.
- LOBBEDEY 1978 Lobbedey, Uwe: Der frühmittelalterliche Kirchenbau im angelsächsischen und sächsischen Missionsgebiet. In: *Sachsen und Angelsachsen*. Ausstellung des Helms Museums, Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. Nov. 1978 bis 28. Febr. 1979. Veröffentlichungen des Helms Museums Nr. 32. Hamburg, 1978. 433–447.
- LOBBEDEY 1986 Lobbedey, Uwe: Die Ausgrabungen im Dom zu Paderborn 1978/80 und 1983. *Denkmalpflege und Forschung in Westfalen* Bd. 11/1–4. Bonn, 1986.
- LOŠEK 1995 Lošek, Fritz: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. *Monumenta Germaniae Historica*. Studien und Texte. Bd. 15, Hannover, 1997.
- MANN 1961 Mann, Albrecht: *Doppelchor und Stiftermemorie*. Westfälische Zeitschrift, 111 (1961) 149–262.
- MAROSI 1996 Marosi, Ernő: *A középkor művészete I. 1000–1250*. Budapest, 1996.

- MARUŠIĆ 1977–78 Marušić, Branko: Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta. In: *Atti del Centro di Recherche Storiche di Rovigno*, 8 (1977–78) 41–185.
- MAVRODINOV 1943 Mavrodinov, N(icolas): *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*. *Archaeologia Hungarica*, 29. 1943.
- MAYER 1992 Mayer, J. G.: Die Heiligen Emeram und Kilian: Beobachtungen zu den ältesten Viten. In: *St. Emmeram in Regensburg. Geschichte–Kunst–Denkmalpflege. Beiträge des Regensburger Herbstsymposiums von 15–24. November 1991*. Thurn und Taxis-Studien Bd. 18. Kallmünz, 1992. 33–40.
- MENIS 1958 Menis, Gian Carlo: *La basilika paleocristiana nelle diocesi settentrionali della metropoli d'Aquileia*. Roma, 1958.
- MÉRI 1988 Méri, István: *A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához*. Kiadásra előkészítette Kovalovszki J. Budapest, 1988.
- MEULEN–SPEER 1988 Meulen, Jan van der–Speer, Andreas: *Die fränkische Königsabtei Saint-Denis. Ostanlage und Kultgeschichte, mit Beiträge von A. Firmenich und R. Hoyer*. Darmstadt, 1988.
- MICKLEY 1917 Mickley, Paul: *Arculf. Eines Pilgers Reise nach dem Heiligen Lande*. In: *Das Land der Bibel*. Band 2. Heft 2. Leipzig, 1917.
- MÓCSY 1962 Mócsy, András: Pannonia. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, Suppl. 9 (Stuttgart, 1962) 516–776.
- MÓCSY 1974 Mócsy, András: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston, 1974.
- MRT I Magyarország Régészeti Topográfiája, I. Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Írták: Bakay, Kornél–Kalicz, Nándor–Sági Károly. Budapest, 1966.
- MÜLLER 1987 Müller, Róbert: *Megjegyzések Fenékpuszta történetéhez*. Zalai Múzeum, 1 (1987) 105–122.
- MÜLLER 1988 Müller, Róbert: *Die spätrömische Festung Valcum am Plattensee*. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Hrg. G. Bott. Nürnberg–Frankfurt am Main, 1988. 270–283.
- MÜLLER 1994 Müller, Róbert: *Karoling udvarház és temetője Zalasababar-Borjuállászigetről*. in: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*, Budapest, 1994. 91–98.
- NAGY 1939 Nagy, Tibor: *A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig*. *Dissertationes Pannoniae Ser. II, Nr. 12*. Budapest, 1939.
- NAGY 1988 Nagy, Mihály: *Über einen Monopodiumtyp – Versuch zur Umwertung der sog. pannonischen frühchristlichen Reliquienaltäre*. *Folia Archaeologica*, 39 (1988) 135–158.
- NOTH 1967 Noth, Gerhard: *Frühformen der Vierung im östlichen Frankenreich*. Diss. Göttingen, 1967.
- NUßBAUM 1965 Nußbaum, Otto: *Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000. Eine archäologische und liturgiegeschichtliche Untersuchung*. In: *Theophaneia. Beiträge zur Religions- und Kirchengeschichte des Altertums* Bd. 18. Bonn, 1965.
- OLAJOS 1996 Olajos, Terézia: *A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források*. in: Kovács, L.–Veszprémy, L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 1996. 91–102.
- OUSTERHOUT 1990 Ousterhout, Robert: *The Temple, the Sepulchre, and the Martyrion of the Savior*. *Gesta*, 29 (1990) 44–53.

- PANNONIA 1990 Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990.
- PETRU–ULBERT 1975 Petru, Peter – Ulbert, Thilo: Vranje bei Sevnica, frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec. Ljubljana, 1975.
- POHL 1988 Pohl, Walter: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. München, 1988.
- POULÍK 1948 Poulík, Josef: Staroslovanská Morava. Monumenta Archaeologica I. Praha, 1948.
- PRINZ 1965 Prinz, Friedrich: Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel des monastischen Entwicklung (4.–8. Jahrhundert). München–Wien, 1965.
- PRINZ 1971 Prinz, Friedrich: Klerus und Krieg im früheren Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Monographien zur Geschichte des Mittelalters Bd. 2. Stuttgart, 1971.
- RADNÓTI 1948 Radnóti, Aladár: Une église du haut moyen âge a Zalavár. Études Slaves et Roumaines, I (1948) 21–30.
- RÉCSEY 1892 Récsy, Viktor: Zalavári emlékek. Archaeologiai értesítő, 12 (1892) 56–68.
- RIEGL-ZIMMERMANN 1923 Riegl, Alois – Zimmermann, E. Heinrich: Die spätromische Kunstindustrie, Bd. 2. Kunstgewerbe des frühen Mittelalters (bearbeitet von H.E. Zimmermann). Wien, 1923.
- RODE 1974 Rode, Herbert: Ein Ornamentscherbe aus der Kölner Domgrabung und Erwägungen zu den Glasfenstern des Alten Doms. In: Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege. (Festschrift A. Verbeek) II. Düsseldorf, 1974. 15–33.
- RODRIGUEZ 1992 Rodriguez, Helga: Bemerkungen zur relativchronologischen Gliederung der südostalpinen spätromisch-spätantiken Gebrauchskeramik. in: Il territorio tra tardoantico e altomedioevo metodi di indagine e risultati. Biblioteca di Archeologia Medievale. Firenze, 1992. 159–178.
- SÁGI 1961 Sági, Károly: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae, 9 (1961) 397–459.
- SÁGI 1970 Sági, Károly: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuszta. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae, 18 (1970) 147–196.
- SAPIN 1986 Sapin, Christian: La Bourgogne préromane. Construction, décor et fonction des édifices religieux. Paris, 1986.
- SENNHAUSER 1979 Sennhauser, Hans Rudolf: Spätantike und frühmittelalterliche Kirchen Churrätens. In: Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Aktuelle Probleme in historischer und archäologischer Sicht. Hrsg. J. Werner–E. Ewig. Vorträge und Forschungen Bd. 25. Sigmaringen, 1979 193–218.
- SPINDLER 1981 Spindler, Max: Handbuch der bayerischen Geschichte. I. Das Alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. München, 1981.
- STEINMANN-BRODTBECK 1939 Steinmann-Brodbeck, Susanne: Herkunft und Verbreitung des Dreiapsidenchores. Untersuchungen im Hinblick auf die karolingischen Saalkirchen Graubündens. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 1 (1939) 65–95.
- STRZYGOWSKI 1917 Strzygowski, Josef: Altai, Iran und Völkerwanderung. Leipzig, 1917.

SZIRMAI-ALTMANN

- 1976 Szirmai, Krisztina – Altmann, Júlia: Előzetes jelentés a Ferences templom és a via praetoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról. Budapest Régiségei, 24 (1976) 233–243.
- SZŐKE 1974 Szőke, Béla Miklós: Über die späthellenistischen Wirkungen in der spätaurenenzeitlichen Kunst des Karpatenbeckens. Dissertationes Pannoniae Ser II. Nr.3. Budapest, 1974. 60–141.
- SZŐKE 1976 Szőke, Béla Miklós: Zalavár. Zalai Gyűjtemény, 6 (1976) 69–103.
- SZŐKE 1982 Szőke, Béla Miklós: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. Acta Archaeologica Scientiarum Hungariae, 34 (1982) 23–39.
- SZŐKE 1992a Szőke, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Awarenessforschungen Bd. 2. Hrsg. F. Daim Archaeologia Austriaca Monographien Bd. 2. Wien 1994. 841–968.
- SZŐKE 1992b Szőke, Béla Miklós – Éry Kinga – Müller, Róbert – Vándor, László: Die Karolingerzeit im unteren Zalatál. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget. Antaeus, 21 (1992)
- SZŐKE 1992c Szőke, Béla Miklós: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1992. 125–158.
- SZŐKE 1993 Szőke, Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Lőrinczy G. (szerk.): Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993. 33–43.
- SZŐKE 1996a Szőke, Béla Miklós: Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla. In: Szőke, B.M. (Hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, SW-Ungarn. Antaeus, 23 [1996] 61–146.
- SZŐKE 1996b Szőke, Béla Miklós: Plaga orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban) in: Veszprémy, L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, 1996. 11–44.
- TÓTH 1974a Tóth, Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis. Acta Archaeologica Hungarica, 26 (1974) 269–275.
- TÓTH 1974b Tóth, Endre: Kora bizánci kőfaragvány Felsődörgicséről. Folia Archaeologica, 25 (1974) 161–177.
- TÓTH 1977 Tóth, Endre: Frühbyzantinisches Lampenhängeglied aus Brigetio. Folia Archaeologica, 27 (1977) 143–156.
- TÓTH 1978 Tóth, Endre: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely. Folia Archaeologica, 29 (1978) 151–182.
- TÓTH 1980 Tóth, Endre: Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5. und 6. Jahrhundert. in: H. Wolfram – F. Daim (hrsg.): Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Wien, 1980. 93–100.
- TÓTH 1985 Tóth, Endre: Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jahrhunderts in Pannonien. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 14 (1985) 121–136.
- TÓTH 1987 Tóth, Endre: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). in: B. Hänsel (hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch Bd. 17. Berlin, 1987. 251–264.

- TÓTH 1987–88 Tóth, Endre: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. *Archaeológiai Értesítő*, 114–115 (1987–1988) 22–61.
- TÓTH 1991 Tóth, Endre: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 36 (1991) 101–107.
- TÓTH 1995 Tóth, Endre: Ókeresztény ládikaveretek Ságvárról. *Folia Archaeologica*, 44 (1995) 107–148.
- TÓTH M. 1988 Tóth, Melinda: A művészet Szent István korában. in: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz F.–Kardos J. Budapest, 1988. 113–132.
- TÓTH S. 1974 Tóth, Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés-építészettudomány*, 5 (1974) 617–630.
- TÓTH S. 1990 Tóth, Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2 (1990) 147–187.
- TÓTH S. 1994 Tóth, Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez (54–71.) és A székesfehérvári szarkofág és köre (82–115.) in: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest, 1994.
- VÁCZY 1938 Váczy, Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938. 215–265.
- VÁCZY 1974 Váczy, Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok*, 108 (1974) 1041–1061.
- VÉKONY 1986 Vékony, Gábor: A Karoling birodalom „délkeleti” határvédelme kérdéséhez. *Komárom megyei Múzeumok Közleményei*, 2 (1986) 43–75.
- VÉKONY 1997 Vékony, Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. *Életünk, (Szombathely) 1997/10*. 1145–1170, 1997/11–12. 1317–1340.
- VERBEEK 1950 Verbeek, Albert: Die Außenkrypta. Werden einer Bauform des frühen Mittelalters. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 13 (1950) 7–38.
- VERZONE 1942 Verzone, Paolo: *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale*. Milano, 1942.
- VORROMANISCHE
KIRCHENBAUTEN I–II Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Hrsg. Von Zentralinstitut für Kunstgeschichte, bearbeitet von Oswald, Friedrich – Schaefer, Leo – Semmhauser, Hans Rudolf, Bd. I. München, 1966–1971; Bd. II. (Nachtragsband), München, 1991.
- WALLRATH 1950 Wallrath, Rolf: Zur Bedeutung der mittelalterlichen Krypta (Chorumgang und Marienkapelle) Beiträge zur Kunst des Mittelalters. *Vorträge der ersten Deutschen Kunsthistorikertagung auf Schloß Brühl 1948*. Berlin, 1950. 54–69.
- WAMERS 1994 Wamers, Egon: Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz. Mainz, 1994.
- WEIGERT 1936 Weigert, Hans: Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 5 (1936) 7–46.
- WERNER 1966 Werner, Joachim: Zum Cundpald-Kelch von Petőháza. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 13 (1966) 265–278.
- WESENBERG 1949 Wesenberg, Rudolf: Wino von Helmarshausen und das kreuzförmige Oktogon. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 12 (1949) 30–40.
- WOLFRAM 1979 Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz, 1979.

- WOLFRAM 1987 Wolfram, Herwig: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien–Berlin, 1987.
- WOLFRAM 1995 Wolfram, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Wien–München, 1995.
- ZINK 1992 Zink, Jochen: Neue Forschungen zur Baugeschichte von St. Emmeram und St. Rupert. In: St. Emmeram in Regensburg. Geschichte–Kunst–Denkmalpflege. Beiträge des Regensburger Herbstsymposiums von 15.–24. November 1991. Thurn und Taxis-Studien 18. Kallmünz, 1992. 117–162.

Jelen dolgozat elkészítéséhez jelentős segítséget kaptam az *Alexander von Humboldt-alapítványtól*, amelynek ösztöndíjasaként 1997-ban több hónapon át dolgozhattam München szakkönyvtárában.

Zusammenfassung

DENKMÄLER DES FRÜHEN MITTELALTERS IN TRANSDANUBIEN

In der vorliegenden Abhandlung werden vom Autor die folgenden Probleme und Denkmäler des frühen Mittelalters archäologisch und kunsthistorisch untersucht:

Die Frage der Kontinuität der spätrömischen Bevölkerung *Romani* im 6.-7. Jahrhundert und der christlichen Baudenkmäler dieser Zeit, ferner der Beziehung der nomadischen Awaren mit den weiterlebenden *Romani* (sog. Keszthely-Kultur).

Der Cundpald-Kelch aus der frühen Karolingerzeit in Pannonien, die Diskussion über seine stilistischen Beziehungen, kunsthistorische Einordnung und Datierung, ferner historische Auswertung (die Frage des Sitzes des Chorbischofs Theoderik)

Die Grafschaft Priwinas und Kozels und das Zentrum in Mosaburg/Zalavár.

Die Befestigungsanlagen und die innere Gliederung der *civitas*.

Die Kirche auf der Zeichnung des G. Turco von 1569 auf Zalavár-Burginsel, die Frage der Lokalisierung und des Patroziniums (Maria-Kirche in der Karolingerzeit und Hadrian-Kirche in der Árpádenzeit).

Die sog. Wallfahrtskirche mit Ringkrypta (?) von Zalavár-Burginsel aus den Ausgrabungen von Á. Cs. Sós in den 80er Jahren. Das Problem der Bauphasen, Bestimmung des Auftraggebers und des Patroziniums (Hadrian-Kirche in der Karolingerzeit)

Die Kirche von Zalavár-Récéskút, nach den Ausgrabungen von A. Radnóti und Á. Cs. Sós. Die Frage der Bauphasen und der Datierung, das Problem der sog. Holzkirchen und des „Baugerüsts“, ferner der Funktion der Kirche (Taufkirche oder Eigenkirche) und des Patroziniums (Hl. Johannes der Täufer in der Karolingerzeit und Hadrian-Kirche in der Árpádenzeit, bzw. eine unbekanntere Titelheilige in beiden Zeitaltern).

Die Kirche von Zalaszabar-Borjúállás-Insel, die von R. Müller in den 80er Jahren freigelegt wurde. Sie ist eine Eigenkirche aus Holz in einem Adelshof einer Familie aus der Hofhaltung Kozels, ihr Patrozinium kann aber aufgrund der *Conversio* nicht näher bestimmt werden.

Die Steinplastik von Zalavár. Die Frage der Datierung, Ergebnisse der Diskussion zwischen S. Tóth und Th. Von Bogayay.

